

REIJSJES NA MUNSTERLAND

**Floris Willem Sloet tot Warmelo
naar Bentheim en Munster
1776**

**Hendricus Octavius Feith
naar Bentheim, Munster en Osnabrück
1814**

**Hendricus Octavius Feith
naar Oldenburg
1817**

**Adrien Jean Elisa van Bevervoorden
naar Bentheim, Munster en Paderborn
1834**

M.L. Hansen en H.G.M. Regnier (eds.)

REIJSJES NA MUNSTERLAND

**Floris Willem Sloet tot Warmelo naar Bentheim en Munster
1776**

**Hendricus Octavius Feith naar Munster en Osnabrück
1814**

**Hendricus Octavius Feith naar Oldenburg
1817**

**Adrien Jean Elisa van Bevervoorden naar Bentheim, Munster en Paderborn
1834**

© Uitgegeven door STRENG, Epe 2010

Alle rechten voorbehouden. Niets aan deze uitgave mag op enige manier verveelvoudigd of openbaar gemaakt worden, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Inleiding	7
Het journaal van een reis naar Bentheim en Munster door Floris Willem Sloet tot Warmelo, 1776	11
Een verslag van een reis naar Bentheim, Munster en Osnabrück door Hendricus Octavius Feith, 1814	17
Een verslag van een reis naar Oldenburg door Hendricus Octavius Feith, 1817	35
Het verslag van een reis naar Bentheim, Munster en Paderborn door Adrien Jean Elisa van Bevervoorden, 1834	41
Bijlage	53
Gebruikte afkortingen en literatuur	54
Index	55

Inleiding

Munsterland was een geliefd doel voor een kort reisje. Er was veel te zien: natuur, industrie en cultuur. De reizigers refereren ook aan de geschiedenis van het land.

De beroemde Vrede van Munster werd op 24 oktober 1648 gesloten, er werd onder andere de onafhankelijkheid van de Republiek der Zeven Provinciën erkend. In de zaal zijn nog steeds de portretten van de deelnemers te zien.

Munster werd - voordat Napoleon het gebied veroverde - geregeerd door de bisschoppen van Munster. Van 1650 tot 1678 was dat Christoph Bernhard van Galen. In 1665 verklaarde hij de oorlog aan de Republiek der Verenigde Nederlanden en veroverde enige plaatsen in Overijssel. Met Franse hulp werd hij in 1666 gedwongen vrede te sluiten maar in 1672 verklaarde hij alweer de oorlog, ditmaal samen met Keulen en weer werden diversen steden in Overijssel tot overgave gedwongen. In 1674 moest de bisschop vrede sluiten zonder dat zijn eisen werden ingewilligd.

De volgende bisschoppen waren minder oorlogszuchtig. Vooral Clemens August van Beieren (1700-1761), keurvorst van Keulen en bisschop van Munster liet als bouwheer en kunstverzamelaar vele cultuurschatten na.¹

Een ander onderwerp waaraan de reizigers refereren is de wederdoper Jantje van Leiden. In Munster vestigde zich in de zestiende eeuw een groep wederdopers uit de Republiek onder leiding van Jan Beukelsz. (ca. 1510-1536) uit Leiden, die zich liet uitroepen tot koning van het Nieuwe Sion. Maar hij maakte het zo bont dat hij ter dood werd gebracht.²

Het graafschap Bentheim - waarin de stadjes Bentheim en Burgsteinfurt lagen - stond vanaf 1753 onder het gezag van de hertogen van Hannover, die tevens koningen van Engeland waren. De graven van Steinfurt bestuurden het graafschap. In 1806 werd het graafschap toegevoegd aan het door Napoleon nieuw gecreëerde groothertogdom Berg en werd het in 1811 geannexeerd door het Franse Keizerrijk. In oktober 1813 verloor Napoleon de slag bij Leipzig waarna de Russen de Franse troepen door Noord-Duitsland en door de Republiek naar het zuiden verdreven. Bij het Congres van Wenen (1814-1815) werd het graafschap gesplitst, Bentheim werd aan Hannover toebedeeld en Burgsteinfurt werd een deel van Pruisen.

Het kleine Burgsteinfurt werd door de graven van Steinfurt, Karl Paul Ernst (1729-1780) en diens zoon Ludwig Wilhelm Gelricus (1756-1817), gevormd tot een bolwerk van de Verlichting, een centrum van cultuur en een toevluchtsoord voor politiek vervolgd en waaronder vele Nederlandse patriotten. Bij het kasteel Burgsteinfurt, ook Steinfurt genoemd, bouwden de graven het Bagno, een openbaar park in Engelse stijl, met bouwkundige en tuinkundige attracties. Na het overlijden van graaf Ludwig in 1817 liep het culturele leven in Burgsteinfurt terug. Zijn zoon graaf Alexis (1781-1866) verbleef bij voorkeur in Bentheim.

Het stadje Bentheim werd in de achttiende eeuw al *Bad Bentheim* genoemd. Boven de zwavelbron werd in 1711 een tempeltje gebouwd maar pas na 1800 werd Bentheim een kuuroord dat vele genezing- en vertierzoekende gasten trok. Het kasteel Bentheim, dat boven op een heuvel op Romeinse fundamenteën werd gebouwd, dateert al van vóór 1050.³ Het werd deels door de Fransen vernietigd.

1 *Kurfürst Clemens August.*

2 Panhuysen, *Jantje van Leiden.*

3 Von der Dunk, 'Reizen naar het Oosten', 41-68.

Floris Willem Sloet tot Warmelo.

De havezate Warmelo, ten zuiden van Diepenheim in Twente gelegen, werd in 1654 een bezitting van de familie Sloet. Floris Willem (1753-1838) was de vijfde generatie Sloet tot Warmelo, hij was het tweede kind en de tweede zoon van Arend Sloet. Hij werd geboren op huis Kersbergen bij Zeist, eigendom van zijn moeder Florentina Wilhelmina Borre van Amerongen. Nadat zijn vader en zijn oudere broer in hetzelfde jaar - 1771 - overleden, werd Floris Willem beleend met Warmelo waar hij met zijn moeder, zijn broer Joan Albert en zijn twee zusters Elisabeth (Betje) en Adriana Johanna Cornelia (Keetje) woonde.⁴

Floris Willem Sloet en zijn broer Joan Albert gingen in het voorjaar van 1776 een reis via Burgsteinfurt naar Munster maken. De jongemannen, drieëntwintig en eenentwintig jaar oud, werden vergezeld door ene heer Ter Horst. Floris Willem beschreef de interessante bezienswaardigheden in Burgsteinfurt en de schatten in de Dom van Munster. Wat hij verder in de stad bezocht, tekende hij niet meer op. Het verslag breekt midden op een pagina af.

Voor Floris Willem Sloet was het 'reijstje na Munsterland' voorlopig de laatste prettige gebeurtenis. In het najaar werd zijn broer en reisgenoot in Utrecht ernstig ziek en Floris Willem snelde naar hem toe. De dokter was evenwel hoopvol al waarschuwde hij dat de zieke moest 'leezen als een Juffertje'. Voordat het voorjaar aanbrak overleed Floris Willems moeder, vrijwel onmiddellijk gevolgd door de dood van zijn zus Keetje. 'Diepenheim was neerslachtig en Warmelo zuchtte', schreef een bevriend dominee meelevend. Binnen twee maanden werd het verdriet 'verdubbelt' door het afsterven van de al maanden sukkelende Joan Albert.⁵

Floris Willem Sloet werd een oud man en overleed op Warmelo. Zijn vrouw Johanna Catharina Sloet waar hij in 1783 mee trouwde, overleed zes jaar eerder. Het echtpaar had tien kinderen.⁶

Het verslag, dat op losse ongenummerde vellen is geschreven, wordt in het Historisch Centrum Overijssel bewaard in het ongeinventariseerde Familiearchief Sloet tot Warmelo.

Hendricus Octavius Feith.

Na een studie in de rechten werd Hendricus Octavius Feith (1778-1849) tot rechter benoemd. Zijn reisverslagen zijn niet zo droog als de verslagen van een rechtbank doen vermoeden maar hij had zijn schrijftalent dan ook niet van de eerste de beste geërfd: zijn vader was de beroemde dichter en schrijver Rhijnvis Feith. Op levendige wijze beschrijft Hendricus bijzonderheden, uiteraard de toeristische trekpleisters waar geen bezoeker omheen kon maar ook bijvoorbeeld de technische aspecten van de winning van de Bentheimer steen, van kolen en van ijzererts. Hij had zelfs oog voor de gevolgen voor de gezondheid van de arbeiders. Het reisje naar Osnabrück in 1814 maakte hij met zijn vrouw Harmanna Maria (Manne) Meurs en het reisje naar Oldenburg in 1817 maakte hij met zijn vrouw en met zijn broer Berend Hendrik Feith en diens echtgenote Anna Margaretha (Naatje) Sparringa Siertsema.⁷

De tijdstip waarop het gezelschap de eerste keer naar het Munsterland reisde is opmerkelijk want het land was nog maar net van de Franse bezetting bevrijd. Hendricus refereert enige malen aan de rooftochten van het Franse leger, de honger van de boeren en de vernietiging van de klooster-gemeenschappen. Een plezierreis in 1817 lag net zo min voor de hand. Het vaderland had een zware winter achter de rug, met honger en veesterfte.⁸

Beide reisverslagen staan - met nog een reisverslag door Nederland - in een groot boek met ongenummerde pagina's. Een paar losse knipsels in het boek bevatten valuta-lijstjes, deze zijn in een Bijlage opgenomen. Het boek wordt in het Historisch Centrum Overijssel bewaard in het Familiearchief Feith, inventaris nummer 115.

4 Gevers en Mensema, *De havezaten in Twente en hun bewoners*, 200-212.

5 HCO FA Sloet tot Warmelo, ongeinventariseerd.

6 *Nederland's Adelsboek* 44 (1951), 363-364.

7 *Nederland's Adelsboek* 82 (1992), 381.

8 Streng, *'Zo als men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven'*, 151.

Adrien Jean Elisa van Bevervoorden.

Als oudste zoon van de diplomaat Henricus van Bevervoorden en Elisabeth van Westrenen van Themaat kreeg Adrien Jean Elisa van Bevervoorden (1819-1851) een uitstekende opleiding, hij beheerste Latijn, Frans, Duits en Engels, hij werd een goed musicus en een kundig tekenaar. Als journalist werd hij beroemd en berucht. Hij schreef geestige, satirische, staatkundige en andere geschriften die hem in de problemen bracht met politie en justitie. Tot verdriet van zijn familie trouwde hij in Londen heimelijk met de dochter van een weliswaar 'voornamen Amsterdamsche kapper' maar desalniettemin een mesalliance.

De familie Van Bevervoorden heeft in haar archief maar weinig van haar zwarte schaaap bewaard, dit reisverslag uit zijn jeugd en nog een paar tekeningen is alles wat de familie van Adrien bewaarde.⁹

In de zomer van 1834 maakte Adrien Jean Elisa van Bevervoorden een reis naar Paderborn. Bij het vertrek op 29 juli was hij veertien jaar oud, onderweg - op 7 september - werd hij vijftien. Met een spits pennetje schreef hij dagelijks zijn Franstalige reisverslag in een klein boekje in een peuterig en nogal slordig handschrift. De pagina's zijn ongenummerd. Onderweg maakte Adrien ook een paar losse schetsjes die hij in het boekje met het verslag bewaarde. De tekeningen zijn in deze transcriptie bij de bijbehorende tekst geplaatst.

De jeugdige Adrien beheerste de Franse taal nog niet zo goed, wat de leesbaarheid van de tekst soms bemoeilijkt. Adriens tekst is niet verbeterd zolang het voor een Nederlands-talige lezer te begrijpen is maar waar dat niet het geval is, wordt een aanvulling of toelichting gegeven. Soms is er met een toevoeging tussen [vierkante haken] een eenvoudige oplossing mogelijk, soms wordt de tekst in een voetnoot toegelicht. De accenten (of het ontbreken daarvan) zijn weergegeven zoals Adrien ze schreef. Hij maakte een veelvuldig gebruik van de verouderde *Passé Simple*, een paar voorbeelden: rester - ristâmes, boire - bûmes, partir - patâmes, prendre - prîmes.

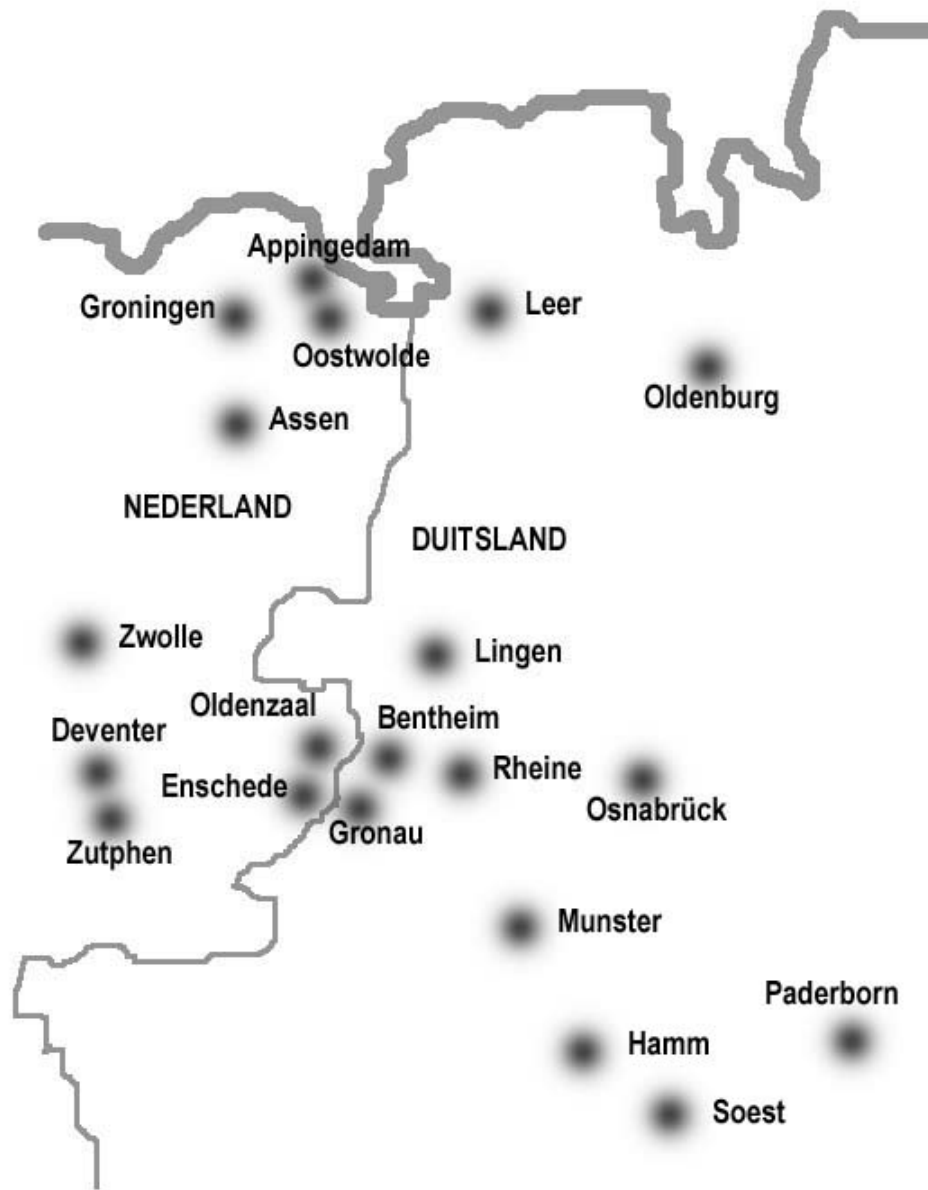
Het handschrift wordt in het Historisch Centrum Overijssel bewaard in de *Inventaris van de papieren van Bevervoorden*, inv. nr. 82.

Voor de transcriptie golden de volgende regels:

- De spelling, interpunctie etc. zijn vrijwel zonder wijzigingen overgenomen.
- De paginanummering, door de editoren toegevoegd, staat tussen [vierkante haken].
- De onderstrepingen zijn gecursiveerd.
- Aanvullingen op een tegenoverliggende pagina of teksten in de marge zijn tussen (ronde haken) in de tekst gevoegd op de door de schrijver aangegeven plaatsen.
- Onleesbare teksten zijn vermeld als < -- > en slecht leesbare teksten staan eveneens tussen <punthaken>.
- De namen van personen zijn zoveel mogelijk in nationale en internationale biografieën opgespoord. Maar niet altijd bleek dat mogelijk, zodat daar toelichting ontbreekt.

9 HCO, *Inventaris van de papieren van Bevervoorden tot Oldemeule*, 11.

Kaart

Het journaal van een reis naar Bentheim en Munster door Floris Willem Sloet tot Warmelo, 1776.

Journaal van een reijsje na Munsterland.
Den 28 Maij 1776.

(Na dat de Heer Richter Pothoff¹⁰, myn Broeder¹¹ en myn persoon¹² s'avonds te vooren bij de H[ee]r ter Horst¹³ tot Haxbergen gearriveert waaren) zetteden wij onze reijs met de H[ee]r ter Horst voort na *Burg Steijnfurt*: rijdende dus van Haxbergen op *Enschede*, een aardig stadje aan de grenzen van Westphalen geleegen. Men vind er zeer goede straten, goede weij en koorenlanden, schijnende de grond taamelyk vrugtbaar te zijn. Men vind ook reedelyke goede huizen in de plaats, alsmeede een raadhuijs zynde ouderwets dog van goed aanzien, en groote; men vind er, met eene groote Gereformeerde Kerk ook nog eene der Mennoniten, zynde eerst voor twee of drie jaaren nieuws geboud. Na wij aldaar ons wat ververscht en onze afgehuurde paarden zynde voorgespannen, reeden wy uit Enschede na de Gronouwe¹⁴, ter linkerhand voor bij het klooster *Glaanen*, zynde een Nonnenklooster leggende byna op de limiet schyding met een groot bos van opgaand hout er om heen. Dit op zekere distantie zynde gepasseert over een groote vlakte, arriveerden wy te Gronouwe. Een plaatsje zig van verre reedelyk wel op doende met een groote Roomsche Kerk en tooren, vindende men er ook een oude ruine van een Slot of Burgt, voorts een huijs of zaal waar in de Hervormden hun Godsdienst oeffenen; alhier wat vertoefd hebbende, zijn wy [2] gereeden na *Ogtrup*, passeerde van verre een landgoed genaamt *Ruenberg*, toebehoorende aan Mijlord Athlone¹⁵, waar men niet anders vind dan een oud vervallen huijs en eenige goede Boeren plaatsen. Zo ons wierd berigt zijnde er eene Boer die over de vierhondert elf te pagt gaf; voorts reeden wy over groote vlaktens, dog vonden er weinig of geen vee (als schaapen). In 't doorrijden vertoonden zig hier in 't verschieft aangename gezigten. Na de Noord en Westkant zag men 't kasteel te *Bentheim*, *Gilhuijs*, *Schuttrop*, na d'Oostkant de *Schupperinger Berg*, *Schuppungen*, *Epe* et c[etera]. Dus kwamen wij te *Ogtrup*, zynde geen zeer aanzienlyke plaats. Ze ligt op Munstersch grondgebied, zijnde het terreijn hier 't meest gedeelte kleij. Aan het inrijden van de plaats, vonden wij twe stangen waarop ieder een houte vogel stond, zullende er dien middag na de vogel worden geschooten. Wy traaden hier in een Herreberg af (die egter niet van de zindelykste was) en gebruikten er een kop Coffij die ons door een Ogtrupsche schoone wierd geschonken, waarna wij om de oneffene straat vooruijt zyn gewandelt en buijten Ogtrup weer zyn gaan opzitten, na er nog eerst een Pispots winkel, en passant te hebben gezien: Voorts onze reijs vervolgende na *B[urg] Steijnfort* hebben wij op een zeer groote vlakte komende het Adelijk Stift Langenhorst op de regterzijde zien leggen, zijnde een spitse tooren die uit het geboomte stak. Vervolgens zyn wij voorbij het zelve gereeden [3] over een Watermolen die voor de poort leijd; hier stapten wy van de wagen, en voorbij wandelende zagen wij er verscheyde Freulen uit de vengsters leggen; In een vertrek kortbij de poort vonden wij twee Munniken welkers ons bezorgde, de slagboom om de brug [van] 't Clooster Langenhorst losgesloten wierd. Het is een groot, irregulier en hier en daar vervallen gebouw, voorzien met een taamelyke groote Kerk, en tooren. Men komt er door een poort, over een breede graft met een steene brug op eene groote bassecour die vierkant scheen en rondom meest beboud. Ze leijt vol met brandhout. Op de eene hoek van de gragt aan de Wegstraat een Watermolen die 't water in de gragten aller aangenaamst maakt, het scheen nog al visrijk en byzonder

10 J.C. Pothoff. Hij werd op 15 juni 1774 beëdigd als richter van Haaksbergen (Schilder, *Naamlijst van functionarissen in Overijssel. Twente*, 60).

11 Joan Albert Sloet (1755-1777).

12 Floris Willem Sloet (1753-1838).

13 Mogelijk Gerhard ter Horst. In 1766 vermeld als secretaris te Rijssen en rentmeester van Eversberg. In 1781 kocht hij het huis Beverfeurde (Gevers en Mensema, *De havezaten in Twente*, 292, 520).

14 Gronau.

15 Nazaat van Godard van Reede van Ginkel (1644-1703), de eerste graaf van Athlone en van Reinier van Reede die in 1718 werd beleend met het Ruenberg.

helder. Tegen over de poort vind men ook een grooten hof voorsien met Berceaux. De weg liep hier langs, alwaar wij verscheyde afgezaagde stammen van byzondere groote eyken boomen zagen; Wij zagen verders schuijns voor ons het dorpje Welbergen; vervolgens nog een groot gebouw waar aan getimmert wierd, 't zelve wierd door den Rigter van Welbergen bewoond. 't Natuurlijke zo in wegen als anderzints was hier zeer aangenaam en maakte veele oorden zeer fraaij; de koorenlanden stonden hier zeer wel, men vond er ook goede wylanden. Voorts kwamen wy wederom op eene groote vlakte daar wij *Schuttrop* in 't verschiet nog zagen, tot eindelyk [4] een grooten kooren Esch inreeden op een berg geleegeen, ziende toen *Bentheijm* et c[etera] agter ons, en de *Schuppinger Berg* vlak tegen ons. Deese Esch was al zeer groot, leggende hier en daar in 't hout capitale Boere plaatzen. Wij zagen hier op bouwland vlak tegen ons een patrijs zitten. Deeze hooge Esch al afrijdende vertoonde zig Steijnfort zeer fraaij leggende aan deeze kant. De hoven zeer vermaakelyk op zyn Hollands, met heggen, en hier en daar met tuijnhuijsjes voorzien.

In 't steedjen kooft men door een poort, ziende men nog oude ruinen van *wallen* rondom de plaats. De straaten zijn er taamelijk effen en breed; men vind er een mooie dog niet zeer hooge Toorn, staande op 't Gijmnazium¹⁶, een reedelijk groot, en wel uitzierend gebouw; er is een kleijne markt binnen in de plaats aan welkers eene zijde zig opdoet 't Stadhuijs, voorzien met een kleijn toorentje met een omgang, zynde hier een Waag onder. Voorts is er na de kant van 't Slot eene Gereformeerde Kerk en in 't geheel geene Roomsche, wordende de Gereform[eerde] Godsdienst hier meest beleeden. Het Slot is een oud gebouw, leggende rondsom in 't water. Men komt er over een groote brug ter zijden op een plaats rondsom met zwaare boomen beplant, vindende men hier rond om behuizingen, als meede stallen, koetshuijzen et c[etera]. Men kooft hier van wederom over een brug door een poort op het Slot, zynde een groote plaats rondom beboud, wordende aan de linkerzyde een hoogen ronde toren weggebroken. [5] 't Ziet er wat gedevalueert uijt. Regt agter, over de gragt ligt een groot grasparterre op beijde zijden, met aangenaame wandelingen, voorzien met beuken haagens, verbeeldende deels een dollhof, en een amphiteater, meest met beeld en vaazen et c[etera] en cabinetten verciert; aan d'andere zijde aan 't eijnd van een alleé een groote Chineesche Tempel, en kolfbaan.

Uit het parterre heeft men het gezigt op een breede allee die na de Bagno loopt, zynde rechts een park voor harten.

Kort voor 't Slot in de stad vind men nog een gebouw waar in de Graaf zyn Bibliotheecq, en Naturalien Cabinet word bewaard¹⁷, zynde het laaste zeer fraaij, en wel geconditionneert: er munten in uijt:

De Geuzen Nap met een groote goude keeten als meede een dito hoorn waar uit gedronken wierd.

Een extra groote Urn, van drie a 4 voet hoog en 5 of 6 in d'omtrek.

Een fraaije Indiaansche schelette.

Het vel van een groote ratelslang.

Een rood kalf met twee hoofden.

't Zaagbeen van een dito vis.

Een fraaije collectie van mineraalen, steenen, zaaden, houten, boven al van penn[in]g[en], en medaillons.

Verschiide Indiaansche wapentuijgen.

Verders kooft men door een groote alleé, agter uit het grasparterre van 't Slot, een weinig ter zijden af, te *Bagno*. Zynde dit een aangenaame plaats ¼ Uurs van *Steijnfort* geleegeen, [6] zijnde aangelegd volgens een zeer netten smaak. Men vind er opkoomende een seer groote ronde kom, waarover een brug legt op welkers midden een fraaij paviljoen staat, verstrekkende het tot een logement voor de Graaf. Voorts zijn om deeze kom fraaije terrassen voorzien met cabinetten, beelden, en verd're ornamenten. Er staan meede er om heen vier huijsjes, ieder van twee of drie net gemeubileerde gemakjes voorzien, tot logementen voor de Graaf en verdere aanhoorigen; men vind in 't opkoomen aan de linkerzyde van deeze kom een fraaije bron van zoet water, waar over een tempeltje van steen zeer net gemaakt is. 't Water hier van word al kronkelende tussen twee berceaux, gelyk een kleijn

16 Het in 1591 gestichte gymnasium, het zogeheten Arnoldium (Von der Dunk, 'Reizen naar het Oosten', 51).

17 Karl Paul Ernst graaf von Steinfurt (1729-1780) bezat waardevolle boeken, handschriften, munten en mineralen (Von der Dunk, 'Reizen naar het Oosten', 55).

beekje, in de kom, daar wy eene menigte karpen zagen; en in and're vijvers geleijd; hier bij vind men ook een lange vijver waar in een drijvend kasteeltje, verbeeldende Damiaate, leijd, met een zaagscheepje dat er voor ten anker leijd.¹⁸ Voorts staan hier ter zijden af naast aan verscheijde cabinetten, en voljeere[s] et c[etera]. Hier dan voorbij opgaande vind men er een langwerpig gebouw, aan iedere kant met agt dubb[ele] deuren met glaazen voorzien, wordende 't zelve de Dans Zaal genoemd. Z'Is van binnen de muur zeer proper geschildert, men vind er een mooye schoorsteen waarvoor 't portrait van de Graaf. Tegen over aan de andere zijde van de Zaal een fraaij grotwerk met fonteijnen, en waterval die over verscheijde trapjes vald, 't geen een aangenaam geruijsch veroorzaakt. De muur [7] tusschen de deuren is voorzien met lange spiegels, staande onder elk een penant waarop fraaije groepen. Voor 't overigs is de Zaal geplaffonneert met rood en wit. Hier word gedanst, gemusiceert, en word met een voor een Eetzaal gebruikt. Buijten voor deese Zaal is een groot rond pleijn, met Oranje boomen en blompotten voorzien, leggende hier agter een groote kom, waar over men op een fraaij perspectief ziet Tempels gewijze in een halfgrond gemaakt, zijnde nog al van groote extensie. 't Was nu nog niet voltooid. Verders vind men aan de andere kant agter deeze Danszaal een groot Slingerbos, nog nieuws aangelegd. Men vind hier in allerhande soorten van amusemenen, alles met cabinetten voorzien, als een kegelspel, een leepspel zynde een leepel die uitsteekt waar men in gooijt, een vogelspel, en andere. Ook nog een baan waar aan 't eind een groot terras, waar op met de kogel geschooten word. Een fraaije Chineesche Tempel, staande in een ovaal pleijn, waar omheen een gaanderije boven met Chineesche beelden beschildert en met Beuk beplant. Er staan binnen in twee Chineesche beelden, een man en een vrouw die zeer fraaij zijn. Ook vind men er een Engelsch Bosje, waar om heen een berceau is zynde er rondsom heen een vijver met een terras; verders zyn aan deeze kant zeer fraaije wandelingen, door helder water bespoeld.

[8] Na alhier meest alles bezigtigd te hebben, vertrokken wij hier van daan, Woensdag morgen zynde den 29ste, om verder de reijs na Munster voor te zetten; komende wij buiten *Steijnfurt* op een hooge berg met koorn, ziende men hier fraaije gezigten alsmeede de legging van deeze plaats in de laagte. Men ziet er op de hoogte in 't verschiet de Graafschap Teklenburg op een zeer hooge berg. Van deeze hoogte afrijdende door bosschen en engtens, ter zyden hier en daar fraaije Boere erven, alle op kleijgrond leggende, reeden wij over een groote vlakte en kooren Es tot [wij] kwamen aan het Canaal van Reijne na Munster, (meestal door de vorige Keurvorst Clemens August gegraven¹⁹ bij een sterreberg genaamt Lindekotten.

Dit Canaal is tamelyk breed, een uur of agt lang loopende met drie of vier bogten. Hier wandelden wij onder het zelve door een verwulft van planken gemaakt, om het hoog water door deeze opening onder dit Canaal door uit de landerijen die veel lager als het Canaal leggen, af te leijden: Hier reeden wij langs tot aan *Munster*, ziende aan de regter zijde hooge bergen met kooren en zwaareljke boomen begroeijd, alsmeede verscheijde dorpen en heeren huijzen, als de dorpen Oldenbergen, Nienbergen, Greeven, en ook nog in 't verschiet aan de linkerhand het Graafschap Teklenburg.

Al naderende (voorbij een Capel het Gasthuijs genaamt) deed zig Munster agter het geboomte en kreupelbosch op, met verscheide toorens: ziende [9] men toen ook het Slot van ter zijden:

Na door een groote kooren Esch gereeden te hebben arriveerden wij omtrent 12 uur te Munster en na aldaar het middagmaal genomen en allerslegst rijns of <bleekers>²⁰ toegedronken te hebben, bezagen wy de stad. Ze is van taamelijke groote in den omtrek, wordende bespoeld door het riviertje de *Aa*, loopende het zelve tussen de Domkerk en Overwatersche kerk door de stad heen. In de stad zyn verscheide kloosters van onderscheijden sexe. De Domkerk is een groot gebouw, muntende boven d'anderen uijt, in fraaij beeldwerk en ornamenten van buijten is versierd met dertiende-eeuwse figuurbeelden, onder andere Christus als wereldrechter en Paulus als schutspatroon van de Dom, en verscheiden capellen; ze is meede voorzien met twee stompe toorens, waar op maar eeven een spits op ieder. Hier in is een extra zwaar orgel; aan welks regterzijde men 't *heijlig Graf* vind, even als dat te

18 Het refereert aan het verhaal dat de vloot, onder leiding van graaf Willem I van Holland, tijdens de kruistocht van 1218 tot 1219 haar schepen voorzag van ijzeren tanden en daarmee de ketting doorsneed die de haven van het vijandelijke Damiate in Egypte afsloot (Spaans, *Haarlem*, 128. Van Strien, *De ontdekking*, 88).

19 Het Max-Clemens-kanaal tussen Rheine en Munster werd vanaf 1724 gegraven op initiatief van keurvorst Clemens August van Beieren (1700-1761) (*Kurfürst Clemens August*, 267, 347).

20 Mogelijk bedoelt: blekerd, een bleekrode wijn.

Jerusalem nagmaakt. Dit word door een zwaar hek geslooten, dit is door een Domheer Tork aan de kerk gegeven. Aan den ingang, ter regter zijde van 't orgel, vind men in de muur twee fraaije marmeren beelden in nissen, verbeeldende het eene de gekruiste *Christus*, en 't andere de moeder Maagd, door een Russisch Officier zeer gelykende aan *de groote Catharina*²¹ bevonden (volgens het verhaal dat ons de koster deed). Dit is door een Domheer van Galen u[it] Assen ten geschenke gegeven. Voor 't orgel aan een pijlaar vind men S[in]t Christoffel in een reusagtige gestalte, meede van wit marmer.

Regt over het orgel vind men het hoog altaar, zeer fraaij boven met een orkest [10] voor de zangers op 't netste uitgehouwen, gelyk meede rondsom, en agter het altaar.

Ter regter zijde vind men een graftombe van Plettenberg²² van zwart en wit marmer, men vind er op de Heijland knielende, en biddende, op het ze[lfde] mani[er], door twee engelen ondersteund, in levens grootte. Dit is een zeer fraaij stuk.

Daar aan volgen drie capellen door metaale hekken afgeslooten, in d'eerste ziet men in het altaar een zilveren kist, zo gezeyd word van B. van Gaalen.²³

Hier tegen over aan de muur van het choor vind men een fraaij gemaakt uurwerk, blaazende er op het uur een mannetje op een hoorn, terwyl een vrouwtje op de klok slaat, voor 't overige vind men hier ook de loop van de maan op als meede van alle de planeeten.²⁴ Men zegt er dus nog maar twee uurwerken in de wereld zijn, 't andere te Keulen zijnde.

In de tweede kapel hangd voor het altaar het zilveren schip van B. van Gaalen in eene, daar toe van glas gemaakte machine.

In de derde [kapel] vind men desselfs tombe, waar op ter linkerzijde van het altaar, dezelve in marmer uitgehouwen, biddende voor een groot kruis legt, door een staanden engel hem toegereikt.

Op het choor vind men verders aan de regter zijde van het altaar een fraaije graftombe van marmer van *Plettenberg*, hebbende diezelve ook een groote zilveren, met lof- en beeldwerk versierde plaat, onder voor het altaar gegeven, zo breed als het altaar van vooren is. In het altaar agter twee schermen die weggeschooven worden, vind men de beelden [11] der 12 Apostelen, en van alle de Propheeten des ouden Testament, ieder over een voet hoog, alle van zwaar massief verguld zilver, ook staat er midden in een Maria beeld, wat grooter als de anderen, zijnde van massief goud; er staat ook nog een groot zilveren hoofd van Paulus²⁵ als meede verscheidne zilveren armen, wel eer mogelyk voor bewezen miraculen gegeven. Hier staan nog meede een menigte kostbaare vaasen, waar in verscheidne overblijfsels en reliquien bewaard worden.

Aan de linker zijde van het altaar vind men een extra zware zilveren kandelaar, eenige voeten hoog, staande op een drievoet (ze is naauwelijks te beweegen). Even agter dezelve gaat men met een trapje na een kastje van tralijwerk en glas²⁶, aan de pijlaar, waar in het venerable²⁷ bewaard word;

't Is eeven als een goude zon met stralen, ter groote van een tinnen bord, van binnen rondsom met diamanten bezet, staande op een dito goude voet.²⁸ Binnen in die zon zit het venerable. Dit stuk word ter waarde van in de f 20000-: geschat; er stonden nog meer fraaije goudene beekers op voeten in dit kastje, die ook bij buitengewoone gelegendheeden gebruikt wierden. Hier naast aan waaren nog verscheidne kasten aan de muur waarin nog groote zilveren kandelaars van twee à drie voet, en meer. Meest stonden ze op drievoeten en gefigureert zijnde de grootste. Alle nog van de tijd van van *Galen*; hier stonden ook nog in twee zilveren borstbeelden van Bisschoppen, taamelyk groot. Naast aan [12] deze kasten vond men er nog een waar in een oud zilver crucifix met den heijland door 't welk Carel de Groote²⁹ bad, als meede nog eenige kleijne beeldjes. Hier leijden ook eenige Bisschoppelijke mijters in.

21 Catharina II *de Grote* (1729-1796). Tsarina van Rusland.

22 Friederich Christian graaf von Plettenberg. Van 1688 tot 1706 vorst-bisschop van Munster.

23 Christoph Bernhard Freiherr von Galen. Van 1650 tot 1678 vorst-bisschop van Munster.

24 Een astronomisch uurwerk uit 1542 met gecompliceerde schalen en wijzers, en met een geschilderde toeschouwersgalerij op de voorzijde.

25 Een dertiende-eeuwse, meer dan levensgrote kop van de apostel Paulus.

26 Een zilveren tabernakel uit de achttiende eeuw.

27 Venerable; hostie.

28 Een monstrans.

29 Karel *de Grote* (768-814). Rooms keizer.

Naast aan deeze kast was er nog een waar in de choorkleederen bewaard wierden in verscheydene volgepropte laaden, tot de byzondere diensten die verrigt wierden.

Dezelve waaren overkostbaar, meest alle in Italien en elders met de naald geborduurt, zynde van de allerzagtigste zijde stoffen, en stijf van goud.

Men vond verders agter het gestoelte der Domheeren op voorm[eld] choor den wand kunstig van marmer uitgehouwen, verbeelde verscheijde stukken der oude Historien.

[Het vervolg van het reisverslag ontbreekt.]

Een verslag van een reis naar Bentheim, Munster en Osnabrück door Hendricus Octavius Feith, 1814.

Reisje naar Munster en Osnabruck,
gedaan in July 1814 door Mr. H.O. Feith, en
Wm J. Meurs Wichers,
met hunne Echtgenooten.

Op heden morgen om vyf uur vertrokken wy uit Groningen, om een reisje naar Munster te doen, en, zoo ons de tyd het <gedoogde>, van daar verder naar Hessen-Cassel, of naar eene andere bezienswaardige plaats.

Wy reisden van Groningen over Haren, Noordlaren, Midlaren, Zuidlaren, Rolde, Grolle, Scherlo, Zweelo en Dalen naar Coevorden.

Tusschen Scherlo en Zweelo ligt het groote Eldersveld, het welk drie uur gaans lang is, zonder dat men eenig huis aantreft, zoodat de overtocht over hetzelfde ten hoogsten verveelt en alleen in een vrolyk gezelschap, met een goed boek, of in de armen van Morfeus te wagen is.

Te Coeverden namen wy onzen intrek in de herberg *de Koppel paarden*. By onze aankomst gingen wy de wallen rond [2] wandelen, en zagen van verre reeds de bergen liggen. Dit fort is niet groot, maar scheen ons toe zeer sterk en van ruime en genoegzame tuighuizen voorzien te zyn. Des anderen daags zouden de levensmiddelen, die de Franschen er na gelaten hadden, verkocht worden, waardoor ons logement zeer bezet en rumoerig was, en wy slechts weinig slapen konden.

Maandag den 18^{den} July 1814.

Wy reden des morgens, na eenen slechten nacht in onze herberg te hebben doorgebracht, om vyf uur uit Coevorden, en kwamen om zeven uren te Emmelenkamp aan, zynde een klein plaatsje in de Graafschap Bentheim, thans gelyk Hannover aan den Koning van Engeland toebehorende. Hier ontdekten wy het eerst den grooten overvloed van den zoo beroemden Bentheimer steen³⁰, die overal in ons Vaderland tot prachtige huizen gebruikt wordt, en in den geheelen omtrek van Bentheim tot op verscheidene uren afstands gemeenlyk in plaats van gebakken steen gebezigd wordt. Alle woningen waren tot op de hoogte van drie voeten boven den grond met dezen steen opgetrokken, alle putten, leuningingen van bruggen en omheiningen waren daarvan gemaakt, en zelfs het armste lemen hutje stond op een fundament van dergelyken steen. Voor de winkels vonden wy geene uithangborden, maar voor de deur der winkeliers zagen wy hier, misschien in plaats van een uithangbord, twee palen, waaraan een ring was vastgemaakt. In het algemeen hebben wy op ons reisje waargenomen, dat men, buiten de herbergen, zich niet, zoo [3] als in ons Vaderland, voor de winkels van Uithangborden bediend. Zelfs herinneren wy ons, by onze terugkomst, niet, er voor eenigen winkel in Munsterland gezien te hebben.

Van Emmelenkamp reden wy door de Vecht naar Nienhuis. Wy ondervonden de noodzakelykheid, om op dezen weg eenen goeden gids mede te nemen, indien men geen Voerman heeft, die hier de wegen kent, want de ruime heide, welke tusschen Emmelenkamp en Nienhuis ligt, is met vele sporen en wegen doorsneden, die naar verschillende andere dorpen loopen. Te Nienhuis lagen Engelsche soldaten, doch, zoo als alle Engelsche militairen, die wy op onze geheele reis hebben aangetroffen, Duitschers van geboorte, en wordende in het duitsch gecommandeerd. Zy zyn alle in 't rood gekleed. - Wy namen in het wapen van Amsterdam by Fating onzen intrek. Het plaatsje is zeer lang. Alle huizen hadden ter halver wege van boven houten gevels, en hier gelyk in geheel Munsterland banserdeuren.³¹ De meeste inwoonders zyn den Hervormden Godsdienst toegedaan, en hebben eene goede kerk; doch de Roomsche Inwoonders hebben er ook eene. Het Hollandsche geld is hier alleen in gang, en de hollandsche taal die van de kerk en van het volk: doch de stukken der publieke administratie verschynen er in het Hoogduitsch. - In deze en andere omliggende plaatsjes hebben de bakkers een bordje aan den gevel hangen, alwaar het brood op geschilderd is: indien het brood warm is, verspreidt de bakker bloot eenen witten doek over het bordje, en ieder weet, dat het brood gaar is.

30 Bentheimer steen is een zachte zandsteen.

31 Banser of ban(s)deur: grote deur die toegang geeft tot een deel van een boerderij.

Wy zagen hier twee fabryken, [4] eenen roggemolen en eenen Oliemolen, naast elkanderen gelegen en alleen gescheiden door eenen waterlozing, welke drie schepraders van elk dier beide fabryken en dus in het geheel zes groote raders in beweging brengt en daardoor de werkzaamheden van deze beide fabryken doet verrichten. Het water loopt over Bentheimer steen en de beide fabryken zyn tot over de halfscheid van dien zelfden steen opgetimmerd.

Wy vertrokken spoedig weer uit Nienhuis en gingen het Klooster Frenseswegen, liggende twee uur van Nienhuis, bezichtigen. Hetzelve is zeer bezienswaardig en ligt in een zwaar en schoon bosch. Het Klooster, als eene geestelyk fundatie, wierd in het najaar van 1808 vernietigd, zoodat wy alles ledig vonden, behalve de woning van den Prior, die nog, zoo het scheen, gemeubileerd was, en van al de vertrekken ook alleen was afgesloten, terwyl men alle overige vertrekken vryelyk kon doorgaan en bezichtigen. Het schynt een zeer ryk Klooster geweest te zyn, en voor dertig tot veertig Munnikken te zyn ingerigt, hoe zeer er in de laatste jaren slechts twaalf meer overig waren. De Kloosterkerk, die vry ruim was, was geheel van Bentheimer steen opgetrokken. Wy zagen in dezelve drie altaren, met de altaarstukken. Alle kerkelyke kostbaarheden waren weggenomen, doch de reliquien en de biegtstoelen waren er nog in overig gebleven. Men zag in de Kerk eenige vry groote en goede stukken beeldhouwwerk, welke door onderscheidene Priors aan de kerk waren present gedaan. In de galerei der eerste verdieping van het Klooster was ieder raam versierd met een wapen in het [5] glas. De geestelyken hadden behoord tot de Jesuiten order en waren Augustiner monnikken. In dit klooster wierden echter geene Paters aangenomen, welke niet, ten minsten eenig, fortuin bezaten. Men verhaalde ons, dat, sedert de vernietiging van het Klooster, de Prior reeds gestorven was, en dat de Munnikken verspreidt geraakt waren. Twee derzelven bevonden zich thans weder op het Klooster en kregen nog uit de gesecculariseerde goederen van hetzelve, elk een jaarlyksch inkomen van Zeshonderd Franken.

Van daar reden wy verder naar Noordhoorn, een klein half uurtje van het Klooster gelegen. Niets is frayer dan de aankomst in dit Stadje, alwaar het oog dadelyk valt op eene fabryk, welke weder met een scheprad, waarop het water valt, hare werking verrigt en eene fraaije vertooning maakt. Het stadje schynt welvarende en zeer zindelyk; ten minsten blonk deze deugd zeer uit in het huis van onze waardin. De Inwoonders zyn meerendeels van den Hervormden Godsdienst, en thans onder den Koning van Engeland. De Toren en de Kerk, geheel van Bentheimer steen opgebouwd, liggen buiten de poort, die daarom ook de Kerk-poort genaamd wordt. Wy zagen er een Roomsche=Catholyk Kerkje dat open stond, en waarboven de navolgende woorden in steen waren uitgebeiteld. “Deo ter optimo maximo Sub patrocinio S.P. Augustini et Luderici, Episcoporum, Prior et Canonici regulares in Frenseswegen sibi et posteris poni curarunt Anno 1712.” Dit beteekend: *Ter eere van den driemaal goeden, grooten God en onder de bescherming van de Heilige Augustinus en Luderus, [6] Bisschoppen, hebben de Prior en de reguliere Geestelyken in Frenseswegen, voor hun en hunne nakomelingen deze laten bouwen in den jare 1712.* By de Kerk was een burg, zynde een vierkantig gebouw, meest van Bentheimer steen, voorzien van ruime, afzonderlyk staande stallen, welke burg en stallen al mede aan de Kloosterlingen van het Klooster Frenseswegen hadden toebehoord, en door hun als een intrek gebruikt wierd, indien zy eens te Noordhoorn vertoeven wilden. Boven de deur van het Huis stond: *Exstructum* (gebouwd) 1579. en *renovatum*, (vernieuwd) 1711

Wy reden in den avond weder uit Noordhoorn, en passeerden Brandlecht, hetwelk anderhalf uur verder gelegen is, en een heerlyk, met bosch en korenvelden bezet oord is. Van daar loopt de weg door een vlak en onbebouwd oord, waarvan de grond van eene leemachtigen aard scheen te zyn. Voor ons uit en reeds van verre zagen wy een hoogte liggen, die wy moesten overryden. Nader komende zagen wy dat deze hoogte in rotsen bestond, en dat op drie kruinen van dezelve aan de linkerzyde van den weg, die over de rotsen heen loopt, zich groote steengevaarten vertoonden, welke wy, uit het rytuig gestapt zynde, van naby gingen bezichtigen, het geen ons zeer veel genoegen verschaft. Geen gezigt verrukte ons echter destyds zoo zeer, dan toen wy van de hoogte van dezen berg naar beneden in een boschryke valei zagen, en die valei doorrydende, aan het einde van een lang bosch, het slot van Bentheim op de spits van eene hooge rots zagen liggen. Dit gezigt was voor eenen Nederlander geheel buitengewoon, en een van de belangryksten, die wy op onze [7] reis zagen. De rots, waarop het Kasteel ligt, is vry hoog en deszelfs steenen rug met kreupelbosch en eenige opgaande bomen beschadwd. De oudheid van het slot harmonieert met de boschryke ligging van de rots. Wy konden ons niet verzadigen aan dit schoone oord. Alles scheen tot ons vermaak medetewerken, want het was een heerlyke zomer-avond, en van de weinige herten, die onder de Fransche regeering nog in het

Bosch overgebleven waren, zagen wij er drie voor ons uit loopen, zonder eenigzins schichtig te zyn. Men verhaalde ons naderhand, dat het gezigt van drie herten, thans eene zeldzaamheid was.

Wy namen te Bentheim onzen intrek in het witte Paard by Schöning, zynde eene herberg, welke ons zeer was aanbevolen door eene, ons vreemden, man in Noordhoorn, welke zeide ons dien raad te geven uit groote betrekking voor de Groningers. Wy hebben die herberg in der daad ook zeer goed, de menschen dienstvaardig, en de rekening zeer redelyk gevonden.

Dingsdag den 19^{den} July 1814.

Wy gingen des morgens na ons ontbyt de Bentheimer steengroeven bezigtigen. Dezelve liggen een half uur ten oosten van Bentheim, naar de zyde van het boschachtig Scuttorp³², en maken een gedeelte uit van de rei rotsen, op een van welke ook het Kasteel van Bentheim gebouwd is. Men wandelt er over rotsen heen. De weg slingert dan eens naar de hoogte en dan eens weer naar beneden. Men [ver]bouwt op deze rotsen veel rogge en vooral veel boekweite, hetwelk ons op verscheidene punten van den noordkant van de rotsen een heerlyk gezigt opleverde.

[8] De steengroeven zyn zeer bezienswaardig. Men vindt er drie putten, en onder dezelve een ter diepte van ruim honderd voeten. De bovenste lagen zyn dun; dezelve worden zwaarder naarmate zy dieper in den grond zyn. Men vindt er lagen van twaalf voeten breedte, haare ligging is schuins van het zuiden opwaarts naar het Noorden. De bovenste lagen zyn van geene waarde, en over het algemeen van een hardere stof, dan de lagen dieper naar beneden gelegen. De berg wordt jaarlyks verpacht voor tweehonderd twintig a tweehonderd vyf en twintig Gulden. De tegenswoordige pachters zyn twintig in getal. In de eene groeve zagen wy één, en vervolgens twee man, doch in de andere groeven zagen wy acht man arbeiden. De steen wordt uit de berg genomen door met eenen van wederzydsch puntigen hamer, welke in eene afzonderlyke kleine smedery aan den voet van de rots gemaakt wordt, in eene rechte lyn drie of twee kleine gaatjes te maken, in dewelke men vervolgens yseren kylen of wiggen plaatst, welke wiggen met eenen zwaren hamer aan eenen dunnen, taayen, eiken steel, ter vermeerdering van de kragt en ter voorkoming van de nadeelen der dreuning, vastgemaakt, in den steen klopt. De brokken welke men in eens op deze wyze laat springen of klooft, zyn zeer groot. Wy hebben er een gemeten, welke 21 V^l lang, 12 V^l breed, en 6 V^l dik was, alles Amsterdamsche maat. Tusschen de onderscheidene lagen steen bevindt zich eene leem- of kleiachtige substantie, gelyk ook de grond aan den noordkant van de rotsen klei of leemachtig was. Van de steengroeven afgaande gingen wy door het bosch naar Bentheim terug, het geen [9] eene fraaije, doch ruwe wandeling oplevert. De steen is in Bentheim zeer goedkoop. Eene groote slypsteen van zes voet middellijn kost slechts zestien Gulden, doch de kosten van vervoer zyn alsdan ten laste van den kooper. De steengravery is zeer ongezond, voor de werklieden, uithoofde van het stof, dat by de bewerking van den steen van den beitel vliegt. Een steenhouwer van vyftig jaren is eene zeldzaamheid. Allen sterven aan de teering.

Het Kasteel is zeer bezienswaardig, doch heeft schier al zyne oude gebouwen in den jare 1795 verloren, toen de Generaal van Damme hetzelfde op de Hannoveranen, na eene korte verdediging, veroverde. Boven op de rots is een ruime put, welke goed water oplevert, doch op verre na zoo diep niet is, als de put van Hoog Elten. Verwonderlyk schoon en zeer belangryk is de wandeling ten noorden van de rots, welke geheel boschryk is en eenen golvenden loop heeft. Men ziet aldaar aan de Westzyde op de rots de woorden: *Hic Drusus dixit jura Tubantibus*, (hier heeft Drusus zyne wetten aan de Twenters gegeven); en aan den noordkant, mede in den rots gehouwen:

Sta Viator

Adonitus stupesce arcem

Antiquæ Rom. gloriæ monumentum.

Cuius fundamentum petra solidissima.

Autoxem an nescis?

Fecit Drusus Germanicus

Cas. Aug. Privignus Rom. Cos.

Et Exercitus Rom. has ad oras Imperator

Mirare Vetustatem

[10] Quo initium habuit cum ora Christiana

32 Schuttrop.

Regum Francorum Domus
Comitumio Bentensium natalis sedes.
Cecidere cetera Rom. potentiae monumenta
Erecta quondam apud Tubantes.

Stat, viget et perennat.

Deze woorden beteekenen:

Sta Reiziger,
Bewonder opgetogen dit Kasteel,
Een gedenkteeken van den alouden Romeinschen roem,
Wiens grondslag deze vaste rots is.

Weet Gy deszelfs Stichter niet?

Hetzelve is gemaakt door Drusus Germanicus,
Stiefzoon van Cæsar Augustus, Consul van Rome,
En bevelhebber van het Romeinsche leger in deze gewesten.

Bewonder de oudheid,

(Haren aanvang nemende met de Kristelyke jaartelling.)

Van deze woning der Frankische Koningen.

De geboorte Zetel van de graven van Bentheim.

Vervallen zyn de overige gedenkteeken van der Romeinen magt.

Zoo wel eer by de Twenters waren opgerigt.

Doch dit monument staat nog, is nog onbeschadigd en duurt voort. -

Een paar voet onder deze inscriptie stond C: S: Dezelve is slechts voor weinige jaren
door een toeval ontdekt.

Van Bentheim naar Steinfurth zyn vyf uren afstands, doch door het moeras wel anderhalf uur nader. Op twee uur van Bentheim ligt de Ruenberg onder het Carspel Welteringen, alwaar een zoutbron is, welke echter niet anders gebruikt wordt, dan dat de omliggende geringe lieden [11] er van koopen om hun eten in te kookken. By het afryden uit het veld komt men over het heem van eenen boer heen en vervolgens door korenlanden, bosch en boerenplaatsen, welke de heerlykste gezigten opleveren door het heuvelachtige van den grond. Wy hebben meermalen opgemerkt, dat de schilderachtigste plaatsen in deze oorden die gene zyn, welke als 't ware gelyk eilandjes midden in het barre veld liggen, want die plaatsen zyn meestal hoogten, waar veel geboomte, misschien tegen de winden, geplaatst en tusschen de korenvelden verspreid is. Hier maakte het geheel eene groote Engelsche party uit. De granen stonden er overheerlyk, en hunne onderscheidene kleuren en gedaante maakten deze streek verrukkelyk schoon. Deze pitoresque weg loopt over de Bilkerbrug heen, liggende over de Vecht en ter plaatse alwaar wy aan den weg het eerste kruis met een beeld zagen staan. Wy reden over Wetteringen, waar een fraai huis is, toebehoorende aan zekeren Koopman Kroese. Zeer laat en geheel in het duistere kwamen wy des nachts kwartier na elf te Steinfurth *in de Olyfant* aan, onder het geleide van eenen gids, die ons onderweegs twee glim-wormpjes ving.

Woensdag den 20sten July 1814.

Wy hebben dezen geheelen dag te Steinfurth doorgebracht. De Heer Fatken, een der voornaamste Advocaten aldaar, heeft ons des morgens geheel Bagno laten zien. Na den eten hebben wy bezigtigd den fraayen tuin van den Med^d Dr. Houth, waarin zich, in drie onderscheidene huizen, op de manier van het Bagno, eene bibliotheek en prenteverzameling, een naturalien kabinet, en een leesvertrek bevonden. Vervolgens bezagen wy het kabinet en de bibliotheek van den Graaf van Stein[12]furth, waaraan niets te zien was. Wy dronken een kopje koffy in het Bagno en bleven aldaar tot 's avonds te negen uur.

Het Bagno is zeer schoon. Het grenst aan Steinfurth. Een fraaije laan van hooge beuken begint by Steinfurth achter het Slot van den Graaf, dat als een halve maan gebouwd is en uitwendig geene de minste pracht vertoont, en voert naar de gebouwen van deze lustplaats heen. Men komt het eerst aan het wachtplein, zynde een groot plein, alwaar de Graaf een fraai wachthuis, van voren op Zuilen rustende, heeft laten bouwen, en hetwelk omgeven is met Italiaansche Populieren, zoo schoon en zoo zwaar als wy die nimmer gezien hadden. Verder voortwandelende ziet men in een te kort bestek veele onderscheidene gebouwen, als de woning van den Graaf, eene ruime danszaal, eene Italiaansche Concertzaal, eene fraaye woning om vreemdelingen te logeren, eene Egyptische Belvedere van omstreeks twee honderd voeten hoog, een scheprad, om het water tot de fonteinen hoog op te brengen, en dat

van eene ontzaggelyke grootte was, een hooge, spichtige windmolen, mede tot de waterwerken behorende, een bouwval³³, een schip op een rots, het grotwerk by eenen koelen bron van helder en smakelyk water, een ruime vyver, waarop men met Chineesche en Turksche scheepjes roeit, het rotseneilandje, het visserseilandje, waarop een, van buiten strooijen, hut stond, doch die van binnen een vischschuit verbeeldde, waarin al het huisraad tot het scheepstuig behoorde, en dergelyken meer. De Tempel, mede in het bosch gebouwd, was klein, maar schoon. Boven de [13] deur van den ingang las men:

O Stervling, wie gy zyt! Kan u Natuur bekoren,
 Kniel in dit Heiligdom voor haren Schepper neêr.
 Hy, die 't Heelal vervult, wil hier uw' lofzang horen,
 Maar kies uw edel hart ten Tempel van zyne Eer.

*R Feith.*³⁴

Aan eene andere zyde van den Tempel stond:

“Vom Werthe der heiligen Stunden hingerissen, durchschauere auch ein mächtiges gefühl des ewigen Lebens; zählt hier die besseren Minuten tief anbethend, und krönt sie dann mit Thaten der Seele.”

*Klopstock*³⁵

Wy bleven, om het schoone Bagno, eene tweeden nacht, te Steinfurth, hoezeer wy in eene zeer morsige herberg gehuisvest waren.

Donderdag den 21sten July 1814.

Heden morgen vertrokken wy om zeven uur van Steinfurth. De weg naar Munster levert niets merkwaardigs op. Wy kwamen aldaar om één uur des middaags in den *Koning van Engeland*, by den Heer *Gerbaulet* aan, zynde een zeer wel gelegen Logement op de markt.

Munster is eene aloude Bisschoppelyke Stad, welke zeven poorten en veele fraaye en ruime gebouwen, schier alle van Bentheimer steen, bezit. Men rekent de bevolking op zestienduizend Zielen. Er lag Pruissisch garnisoen, doch de Ingezetenen schenen ongaarne dit Gouvernement te gehoorzamen, en wenschten zich weder, gelyk voorheen, onder een Oostenryksch Vorst. De markt is niet ruimer dan eene breede straat, welke door eene andere doorsneden wordt, maar zy is vrolyk, door dat alle huizen met den voorgevel rusten op eene gaandery, [14] welke door het voetvolk gebruikt wordt, en onder dewelke zich eene gansche menigte winkels bevinden, die daar veel volk trekken, en eene groote levendigheid verspreiden. Voor het overige is de Stad van binnen stil, zonder handel en nering, en in verscheidene straten doodsch en akelig. Rondom de Stad, doch binnen de muren, is eene fraaije wandeling, die uit eenen ryweg met ter wederzyden eenen wandelweg bestaat. Op dezelve ontmoet men by goed weder veel wandelaars.

De Stad heeft eenen op het uiterlyk aanzien grooten en welgebouwd Schouwburg, waarin echter om dezen tyd van het jaar niet gespeeld wierd. - Men ziet er onderscheidene wynhuizen, waaronder één zeer ruim en voor lieden van den eersten Stand geschikt. - De wagen fabryk, by een der poorten staande, doch welke wy uit tydsgebrek van binnen niet bezigtigd hebben, is uit hoofde der groote menigte en verschillendheid der rydtuigen die aldaar gemaakt worden, wel bezienswaardig. - Het Spin of Tuchthuis staat binnen de Stad, kort by eene poort. Hetzelve is aan de zyde naar de vorgemelde wandeling gekeerd, uit het water opgetrokken en bestaat uit twee Groote vierkante Gebouwen naast elkanderen opgemetseld. Beide deze gebouwen zyn twee en twintig groote glasraamen breed en boven den grond vier verdiepingen hoog. De joodsche gevangenen worden in de onderste verdieping, die de slechtste is, geplaatst. Naast een van die beide gebouwen is eene ruime opene plaats, wederzyds met eene diepe gracht en hoogen muur omgeven, waarop de tuchtelingen versche lucht kunnen scheppen en [15] eenige werken verrigten. De vrouwen moeten aldaar het linnen van hunne lotgenooten wasschen, bleeken enz. - Kort by het Spinhuis staat een zeer groote, dikke, ronde toren, die echter niet hoog is, en tot een gevangenis voor misdadigers dient, welke met den dood gestraft moeten worden. Verder voortwandelande ziet men nog twee gevangentorens aan de binnenste gracht staan, die wel vry hoog, maar van eenen veel minderen omtrek zyn, dan de vorige, gelykende naar eenen hoogen rondgemetselden molen zonder wieken. - Nog ziet men, de Stad verder rondom

33 Een bouwval, een - nieuw gebouwde - ruïne, mocht in geen enkel park ontbreken.

34 Rhijnvis Feith (1753-1824). Dichter en de vader van de schrijver van dit reisverslag.

35 Friedrich Gottlieb Klopstock (1724-1803). Duits dichter.

wandelende, een zoogenaamd Fransch Klooster, een armenhuis, en, buiten de gracht, eenen van alles afgezonderden Kruidkelder.

Wy hebben in het raadhuis, zynde een zeer oud gebouw staande aan de markt, en van buiten met groote beelden beschilderd, gezien de zaal, alwaar de Munstersche vrede in den jare 1648. gesloten is, zynde dezelve nog versierd met zes en dertig welgeschilderde Portretten, vertoonende de afbeeldselen van de afgevaardigden tot dit congres, waaronder acht van de zyde onzer Staten, en die van de vorsten tusschen welke de Vrede gesloten wierd. - Alles is in deze zaal gelaten in denzelfden toestand, waarin het zich, by het sluiten van den vrede bevond. Op de glasruiten zyn geschilderd de hoofden der voornaamste wederdoopers. Men vertoont er aan den reiziger zeer oud en groot yseren krygstuig en eenige andere kleinigheden. Aan den Voorgevel, welke op pylaren rust, waaronder de hoofdwacht is, hangen nog de yseren tangen, waarmede men den 29sten January 1536, na [16] ze gloeyend gemaakt te hebben, de wederdoopers genepen heeft, zynde hunne lyken vervolgens in drie yseren kooyen, die nog met ketens boven aan den Lamberti toren hangen, ten toon gesteld.

De Domkerk is van buiten en van binnen uitnemend schoon en is om hare kostbare bouworde³⁶, en menigvuldige beelden en altaren zeer bezienswaardig. Men wil, dat er zes en dertig jaren met het bouwen van dit prachtig gebouw zyn doorgebracht, en dat zeker Bisschop Theodorus Graaf van Isenburg, er den eersten steen van gelegd heeft. Er is inderdaad veel schoons in deze kerk. Een altaarstuk verbeeldende de afneming van Christus van het Kruis, is uitnemend geschilderd. Er zyn in deze kerk, behalve het groot altaar op het Choor, nog vier en dertig altaren, en verscheidene Graftomben, waaronder die van den Graaf van Plettenberg uitmunt. Men vindt er drie kapellen, of verwelfde uitstekken in den buitenmuur welke met zware koperen tralien van het lichgaam der kerk zyn afgescheiden. Deze tralien zyn gegoten van kanonnen, die door den beroemden Bisschop Christoffel Bernard van Galen, by ons wel eens genoemd Berendje van Galen, wiens geslacht nog in Munster aanwezig en in groot aanzien is, op ons Vaderland omstreeks den jare 1672. veroverd zyn. In de eerste dezer drie Kapellen rust deze woelige Bisschop onder eene fraaije graftombe van zwart marmer, waarop hy levensgroot is uitgehouwen. By zyn graf brandt een lampje, hetwelk dadelyk by zyn begrafenis is aangestoken, sedert onafgebroken gebrand heeft, nog [17] brandt, en, zoolang de wereld staat, ter eere Gods dag en nacht branden moet. In de tweede Kapel lag begraven de H. Ludgerus, een Vries van geboorte, eerst Munnik van de Benedictyner orde en naderhand door Hildebald, Aartsbisschop van Keulen, in het jaar 800, tot eersten Bisschop van Munster gewyd. In de derde Kapel lag mede een Heilige, met name *Maximus*, begraven. Voorheen waren er in deze Kapellen veele Kostbaarheden, welke het Pruisisch Gouvernement echter heeft naar zich genomen, als drie levensgrootte beelden, vertoonende Josef, Maria en Jesus, een levensgroot Zilveren afbeeldzel van Ludgerus, en een zilveren doodkist, waarop dat afbeeldsel rustte, een zilveren Oorlogschip van 72 stukken met al zyn tuigwerk en touwen, zynde een geschenk van onze Staten aan voornoemden Berend van Galen, een zilveren kist bevattende de beenderen van Maximus, een levensgroot zilveren borstbeeld van den Apostel Paulus met een daarby behoorend zwaar zilveren zwaard, twee zilveren borstbeelden, van een paar Bisschoppen, met name de H. Martinus en Huibertus, hebbende elk een kruis aan eenen gouden keten, (weleer door den Koning Jan van Leiden den wederdooper, gedragen) op de borst hangen, en wijders eene menigte zilveren blakers en kandelaren, onder welke laatsten er een paar gevonden wierd, die elk meer dan honderd pond wogen. Aan de regter zyde achter het Choor is een groot uurwerk, waarby men op eenen ronden plaat eenen almanak ziet, waarop al de namen en teekenen der maanden, weken en dagen van het jaar in het ronde staan uitgedrukt, terwyl een beeldje, als een [18] engel gemaakt, de juiste maand en dag van het jaar aanwyst. Boven een der Kerkdeuren is het laatste oordeel in marmer uitgehouwen. By de doopvonte onder het orgel, was tegen de muur een fraai Christusbeeld, in steen uitgehouwen, dragende het Kruis, en wordende voorafgegaan door een beeld, het welk een touw in de hand had, waarmede Jesus gebonden was en naar den Kruisberg geleid wierd, wordende gevolgd door eenen krygsknegt, die de geeseloede in Zyne hand had. Wy hebben echter bevonden, dat dit touw niet van steen uitgehouwen was, zoo als sommige reizigers hebben aangeteekend, maar dat het een werkelyk touw was. Er zyn overigens zeer fraaije voorwerpen van beeldhouwwerk in de kerk te bezien, doch vooral heeft ons op het Choor by het hoog altaar, de marmeren basreliefs getroffen, verbeeldende bybel- en heilige geschiedenissen. Zy waren uitnemend

36 De dertiende-eeuwse Domkerk was in een Westfaalse overgangsstijl gebouwd.

fraai, en vooral de gezigten, die in het marmer waren uitgebeiteld. - Het Capittel dezer Cathedrale Kerk bestaat uit acht en veertig domheeren, behalven de Vicarissen en Curalen.

Vrydag den 22sten July 1814.

Heden hebben wy de Maria-Kerk bezigtigd, welke men ons verhaalde, dat veel ouder was dan de Domkerk. Deze Kerk is inderdaad fraai en prykt met een geheel vergulden predikstoel. Zy bezit het wonderdoende beeld van de moeder Gods, dat dicht by een der deuren naas[t] een altaar hangt, kreupelen en lammen geneest, en daarvoor dagelyks met vele geschenken omhangen wordt. Het beeld [19] is echter zwart als dat van eenen moor, het geen men ons zeide, dat van eenen lamp kwam, die des avonds onder het beeld stond te branden. Sedert dat dit beeld voor eenigen tyd bestolen was, had men het wat hooger gehangen. In deze kerk vindt men ook een verschrikkelyk groot beeld, met een boom in de linker hand, en met een kindje op den regter arm. Het verbeeldt de H. Christoffel, die Jesus nog kind zynde, over het water draagt. Voorts is de Maria-Kerk voorzien van eenen ouden, stompen toren van zerk, welke zeer schoon is, en al de kenmerken van hoogen ouderdom draagt. Men verhaalde ons, dat die toren veel hooger geweest was, maar zyne spits verloren had by gelegenheid van eenen storm. Aan den toren ziet men verscheidene kogels, waarmede dezelve beschoten was gedurende de drie belegeringen, welke de Stad in den jare 1759 had moeten uitstaan, de eerste door de Franschen onder bevel van den Markies d'Armentier, de tweede door de Hannoversche Troupen onder bevel van den Generaal van Imhoff, en de derde door dezelfde Troupes onder bevel van den Generaal van Schaumburg Lippe Bückeburg. Wy gingen de Ludgeri, Martini, Aegydie, Serveti, en Jacobi kerken niet bezigtigen: maar woonden in de Magdalena-Kerk, hetwelk een klein gebouw is, op heden de feestviering van de H. Maria-Magdalena by. De Kerk was vol mensen, de Godsdienst duurde zeer lang en de mis wierd bediend door drie Priesters in kostelyk gewaad; het speet ons te laat te zyn gekomen, om de predikatie te hooren. - In de Lamberti-kerk, welke [20] by de Dom en de Marien-Kerk zeer afvalt en niets bezienswaardigs bevat, dan de Predikstoel, die wel eenige overeenkomst heeft met de predikstoel van Zwol, zagen wy aan een kind, met al het ceremonieel van de Roomsche Kerk den doop toedienen. - In het Klooster van de barmhertige broeders zagen wy het ziekenvertrek, de apotheek, de cellen en de kerk, die, naar het model van de St. Pieters-Kerk van Romen gebouwd is en een kostbaar altaar benevens eenen schoonen marmeren predikstoel bezit. By en in de Kerk ziet men ook eene Capel, gemaakt naar en overeenkomstig die van Loretto, zynde volgens de Legende het huisje waarin Maria met het kindje Jesus te Nazareth gewoond heeft, doch hetwelk, nadat de Saracenen Palestina bemagtigden, door de Engelen wordt opgeligt en eerst in Dalmatien geplaatst; vervolgens, om de ondeugden van het volk, by de Stad Recanati in Italien gevestigd; en eindelyk, uit hoofde van de twist, daarover, tusschen twee broeders, eigenaars van den grond, waarop dit huisje was neergezet, erreezen, van daar weder opgenomen en niet verre van de Adriatische Zee in den Kerkelyken Staat, op eenen kleinen akker, welke aan eene arme weduwe, *Loretto* genaamd, toebehoorde, weder neergezet. - De orde der barmhartige broeders is, voor ongeveer 300 jaren (volgens het verhaal van den Prior, die ons rondleidde) gesticht door St. Johannes de Deo, een Spanjaard van geboorte, wiens beeld wy zekerlyk in de Kerk levensgroot op doek geschilderd, zagen hangen. De broeders hebben zich van Spanjen naar Italien, Frank[21]ryk en Duitschland verspreid. Dit klooster is gesticht door Clemens August, heeft de Indulgentie bekomen in Maart 1754, doch is thans reeds in verval, want, aangelegd voor 12 tot 14 broeders, bevat hetzelfde thans nog slechts drie, welke hunne pligten steeds uitoefenen, ofschoon zy niet meer betaald worden, en eigenlyk geen klooster meer uitmaken. De Prior liet ons eenige reliquien zien, welke hy op hoogen prys scheen te stellen, en daaronder een botje uit een der vingers van St. Johannes de Deo, en een schier onzichtbaar splintertje van het Kruis van Jesus. - De menigte Kloosters, welke voorheen in Munster was, zoo als dat der Clarissen, dat der Lotharingsche Choorjongvrouwen, dat der Capucynen, Memoriten, Dominikanen, Observanten, enz: gingen wy niet bezien, omdat nog alleen de gebouwen aanwezig, maar de fundatien opgeheven zyn. - Niets heeft ons echter meer genoeg verschaft, dan het prachtige Slot, door Friederich Maximiliaan in den jare 1764. gebouwd, zynde een paleis met twee vooruitspringende vleugelen. Inzonderheid was in hetzelfde zeer bezienswaardig de koninklyke wenteltrap, die naar boven leidt, en de inderdaad ryke en smaakvolle Concertzaal, bezet met 16 gouden driehoeten, waaraan kristallen blakers en versierselen hingen. De zaal zelve is ovaal rond, lang dertig en breed omstreeks twintig ellen. Het platfond, 't welk van boven holrond en ter halver wege, uitnemend schoon gestukadoord is, rust op acht hooge Colonne van de fraaiste orde en zeer zwaar van boven en van onderen verguld. Het bovenste gedeelte van het platfond was [22] nimmer

afgemaakt. Volgens het bestek moest daarin nog een fraai schilderstuk gemaakt worden, het geen niet tot stand is gekomen. Aan elk der beide zyden, waar deze zaal de lengte uitmaakt, staan vier kleindere colonnes van dezelfde orde en kleur, waarop de Orchesten voor de Musykanten rusten. Onder deze Orchesten staan in twee nissen tegen elkanderen over twee zeer groote en fraai geformde yzeren kaggels, met koper gemonteerd. Behalve de straksgenoemde zestien groote Kristallen of glazen kronen op vergulde piëdestallen geplaatst, ziet men ook nog twee-en-twintig kleindere kronen van dezelfde stof ter hoogte der Orchesten van rondsom in dit overheerlyk vertrek hangen. De vloer is van fyn eikenhout in groote figuren met notebomen hout ingelegd en glad gewreven. Het licht der byna ontelbare kaarssen, die op het groot aantal van kronen gezet kunnen worden, moet allerschitterendst zyn, omdat hetzelfde nog vermeerderd wordt door de terugkaatsing der buitengewoon groote en brede spiegels, die in dit vertrek geplaatst zyn; uit deze vorstelyke zaal gaat men in een langwerpig vierkant vertrek hebbende door zes groote glasramen het uitzigt op het voorplein. In deze zaal, die door kaggels, spiegels, tafels, enz. zeer prachtig gemeubileerd is, hangen op de muur naar het leven en tot de voeten uit geschilderd de afbeeldzels van Christoffel Bernard van Galen, Bisschop van Munster; van Furstenberg, Bisschop van Munster, van Maximiliaan Hendrik, Keurvorst van Keulen en Bisschop van Munster; van den Graaf van [23] Plettenberg, en van den Graaf Metternich, beide Bisschoppen van Munster; van Clemens August en van Maximiliaan Frederik, Keurvorsten van Keulen en Bisschoppen van Munster. De grootte van dit Slot kan men eenigzins berekenen naar de menigte der glasramen, die, gelyk men ons verhaalde, grooten en kleinen te zamen genomen, een getal van driehonderd acht en tachtig uitmaakten. Het gebouw heeft in zyne geheele breedte 29 ramen, waarvan de vyf middelsten den koepel uitmaken, bevattende elk vleugel in zyne lengte acht ramen.

Alle kamers waren met satyn of andere kostbare stoffen behangen, en met onbegrypelyk veel smaak gestukadoord. Boven de meeste deuren waren kleine schilderstukjes, in het bruine en zeer schoon geschilderd. De rei prachtige kamers, welke wy van het eene einde van het paleis tot aan het andere doorzagen, was treffend. Alles was in het gebouw met de uiterste smaak en inzonderheid de kapel, die zeer eenvoudig was, maar met een voortreffelyk schildery, verbeeldende Christus aan het Kruis prykte. Van de meubels was schier niets meer overig, want zy waren verkocht of door de fransche Prefecten versleten en bedorven. Wy zagen onder de weinige nog overgeblevene meubels een zwarte marmeren tafel, die door den Stichter van het huis was aangekocht voor Zestienduizend Gld.; zynde dezelve een vierkant van middenmatige grootte, waarin eenige papieren en prenten waren ingedrukt, die er verstrooid schenen op te liggen. De tuin en de wandelingen in het Bosch by het Slot waren [24] byzonder aangenaam. Wy gingen aldaar een goed kopje koffy drinken by eenen restaurateur, die op eene zeer pittoresque plaats van het bosch daartoe een zeer eenvoudig en rusticq lokaal bezit. - Na onze wandeling in den tuin gingen wy terug naar het binnenste van de Stad en bezagen aldaar eenen zeer kostbaren Gallanterie winkel, waarin echter alles by uitstek duur was.

Zaterdag den 23sten July 1814.

Wy vertrokken des morgens om zes uur weer van Munster en reisden naar Osnabrück.

Te Telgten, een dorp anderhalf uur van Munster gelegen, bezagen wy de Kapel van de St. Maria, alwaar wy het moederbeeld zagen, hebbende het hoofd van een bejaard mensch, verbeeldende Jesus, op haren schoot. Dit beeld is, door een wonder van God, alzo van zelf uit een boom gegroeid, en bezit het vermogen, om kreupelen te genezen.³⁷ Hetzelfde was ryk behangen met allerlei geschenken, meest prullen van geen het minste belang. Wy zagen er ook de krukken der kreupele gelovigen, die zy door hare wonderkracht genezen hadt. Na de kapel toegaande riep ons eene vrouw, die een tafeltje met waschkaarsen voor haren deur had staan, toe, of wy niet van hare kaarsen wilden koopen, om in de kapel ter eere van de Moedermaagd aan te steken. Niet ver van de Kapel staat de kerk, waarin wy den Godsdienst zagen verrigten, en waarin het gezang der Priesters ons zeer wel beviel. Het gebed in de duitsche taal door den Priester, geknield voor het altaar, by strophen of zinsneden gedaan, wierd door de [25] geheele Gemeente van zinsnede tot zinsnede binnensmonds

37 In Telgte hadden nogal wat wonderbaarlijke genezingen plaats gevonden tijdens de communie, de consecratie of de elevatie van het Heilig Sacrament. Dat de genezing gedurende de deelname aan een kerkelijk ritueel plaats vond, pleitte voor haar wonderbaarlijke aard, omdat hierdoor de goddelijke herkomst van de genade werd gedemonstreerd. De bedevaartskapel werd in 1654 gebouwd. (Wingens, *Over de grens*, 129, 181. Hansen, *Reiseboek*, 28).

herhaald, het geen ons een wondelyk schouwspel opleverde.

Van Telgten reden wy naar Glaudorf, zynde een doodschen en akelig dorp acht kleine uren van Munster gelegen. Wy vonden er een groote herberg, waar wy zeer goed brood vonden, en een smakelyk ontbyt namen. Tusschen Telgten en Glaudorf hadden wy eene kleine processie van mannen en vrouwen ontmoet, welke by paren gingen, elk met een psalmboek in de hand, en de mannen bloodshoofds. Zy zongen liederen en gingen naar Telgten ter kerk. Wy kwamen van Glaudorf te Yburg. Tot nu toe had de weg niets byzonders opgeleverd, dan een hier en daar gemaakte fransche chaussée: doch dicht by Yburg wierd het oord bergachtig en boschryk, en, naarmate wy het dorp naderden, schooner en bekoorlyker. In het dorp bevindt zich een zeer groot Benedictyner Klooster, in den jare 1751 opgericht³⁸, en wel volgens eene op eenen Steen uitgehouwen inscriptie, van navolgenden inhoud:

ECCe LapIDeM! Supra quem 25 Maij **Deo** et **SanCto CLeMentI** hoc Domus Domini adificata est a Reverendissimo Domino Adolpho Hane, Abbate et renordbili conventu.

Dit beteekent: “Zie daar den Steen, waarop den 25sten Mei, ter eere van God en den Heilige Clemens dit huis des Heeren gebouwd is door den weleerwaarden Heer Adolph Hane, Abt, en het eerwaardig Convent.” In de Capitale letteren leest men tweemaal het jaartal van 1751.

Verders bevat een tweede Steen de namen van 33. Paters, die by het oprigten van het Klooster aanwezig waren [26] geweest. Het Klooster is thans verlaten en wordt geheel verwaarloosd. In een der Vleugels van het gebouw woont nog een Heer uit Osnabrück met zyne familie, die ons noodigde om een paar van de door hem bewoonde kamers te bezichtigen. Dezelve waren ruim, wel behangen en zeer goed gemeubileerd, en inzonderheid van een heerlyk uitzigt op de valeyen en rondom gelegene bergen. Het Klooster ligt op eenen berg, langs wiens rug, van alle zyden wandelingen heen slingeren, welke de verrukkelykste gezigten opleveren. Men kan zich niets schooners denken, dan de met koorn en bosch bedekte dalen en hoogten van dit oord. Van Yburg af reden wy tot Osnabrück toe onafgebroken door valeyen en over gebergten, met bosch, graan en heesters beplant. Wy reden over den Doornberg, en het Ysergebergte onder Herrenrist naar het dorpje Ense of Esenede, in de valei gelegen, en nog vyf vierendeeluurs van Osnabrück. In het Ysergebergte vonden wy eene Steengroeve, waarin men bezig was Steen te graven en alwaar ook eenig Ysererts gevonden wierd. Van Esenede reden wy over eenen berg, genaamd de Harderberg, alwaar wy ook Steengroeven vonden, doch die eenen zachteren en weekeren Steen opleverden, en van denwelken men ons verhaalde, dat hy gebruikt wierd om er kalk van te branden.

Toen wy de Stad Osnabrück, liggende mede in eene valei, binnen reden, was men druk bezig om zich te bereiden tot het vredefeest, dat des anderen daags zoude gevierd worden. Het scheen ons toe, dat het [27] geheele volk met hartelykheid in dat feest deelde, want ieder maakte op zyne manier voorbereidselen tot vreugdebedryven, inzonderheid door het planten van berkenbomen voor de huizen, hetwelk op sommige plaatsen van de Stad zoo algemeen was, dat men, zoo als in de voornaamste Straat, als door eenen laan van jonge berken bomen wandelde. Wy traden af by den Heer Boehmer in de *Kromme Elleboog*, waarvan wy de ligging zeer ongunstig vonden, als hebbende geen uitzicht, dan in eene smalle straat.

Zondag den 24sten July 1814.

Heden wierd in Osnabrück het Vredefeest gevierd. Wy gingen om 8 uur naar de Dom, een der schoonste Kerken, welke wy op onze reis gezien hebben, in eenen deftigen en eenvoudigen styl gebouwd.³⁹ By onze intrede zagen wy eenen Priester in zynen biechtstoel zitten, en verscheidene boetelingen, welke de een na den anderen by hem kwamen te biechten. De mis wierd er door eenen Bisschop in zyn volle ordensgewaad bediend. Vyf Priesters ondersteunden en dienden hem. Na de mis hield een Priester in de Hoogeduitsche taal eene leerrede, welke zeer geregeld afliep, in eenen zeer goeden styl was opgesteld, en met hartelykheid wierd uitgesproken. Er was echter geen de minste aandacht in de kerk, want de voorname lieden zaten op het Choor en bekreunden zich niet om den spreker, die alleen voor eenige omstaande menschen scheen te spreken. Toen de Leerrede was afgelopen verschenen de Bisschop en zyne Priesters, welke zich inmiddels geabsenteerd hadden,

38 Clemens August, keurvorst van Keulen en bisschop van Munster, herbouwde het bestaande klooster. Het werd een langgerekt gebouw met drie verdiepingen en twee zijvleugels (*Kurfürst Clemens August*, 248).

39 De dertiende-eeuwse Dom Sint-Peter is in een overgangsstijl van romaans naar gotisch gebouwd.

weder [28] voor het hoog altaar, en men zong het *Te Deum*. Het Orgel was met een uitnemend Orchest van Zangers, zangeressen en Muzykanten voorzien. Het geheel liep geregeld af en duurde tot half één.

Na het uitgaan van de Kerk zagen wy een gedeelte van de parade. Het guarnisoen, bestaande uit Engelsche of Hannoversche Soldaten, was vry sterk.

Wy zagen in de Catharinen Kerk, welke met de Marienkerk aan de Luthersche Gemeente toebehoort, twee paar jonge lieden trouwen. Nimmer hebben wy eene Evangelische Kerk gezien, welke zoo veel van eene Roomsche Kerk had. Er was een gewoon altaar in de kerk, voorzien met twee waschligten; een zeer groot Crucifix met een Jesus beeld van veel meer dan menschelyke grootte, hing voor het Choor, en verscheidene andere beelden waren in de Kerk verspreid. Het groene kleed op den kansel was met goudene franjes en borduursels voorzien, en zeer schoon. De regeering is der Augsburgsche confessie toegedaan, doch het grootste deel der Inwoonders scheen ons toe Roomsch te zyn, hoezeer men ons verhaalde, dat de Lutherschen met de Catholyken in getal gelyk stonden.

Des avonds gingen wy de Illuminatie zien. De St. Johannes Straat is de voornaamste Straat der Stad en loopt van het eene einde van dezelve naar het andere. Zy is byna een half uur lang. Dezelve was tot dit feest met berkenbomen beplant, die door een guirlande van groen en bloemen aan elkander verbonden waren. Rond[29]om elken boom hingen kleine lampjes van klei en van blik, waarin Olie, Wasch en terpentyn was. Zulke lampjes wierden gewild te koop aangeboden en men zag byna niets anders tot de illuminatie gebruiken. In het groen van de Guirlandes zagen wy ook, dat men een groot soort van slakkehuisjes, welke in die streken menigvuldig zyn, als lampjes gebruikte en met de punt in de guirlande stak, hetgeen zich zeer aardig vertoond. Alle publieke gebouwen waren verlicht, zoo als onder anderen het Raadhuis en de Waag op de Markt, de poorten, het Slot, de Domkerk en de St. Johanneskerk, waarvan de hoofddeuren openstonden, en waarvan het altaar, benevens de banken en eenige pylaren geillumineerd waren. Het Huis van den Bisschop was met pracht, doch het naastgelegen huis van eenen Advocaat met meer smaak verlicht. Eene menigte huizen waren daarenboven niet alleen geillumineerd van de onderste verdieping tot boven aan het dak toe, maar ook voorzien van Sassenetten.⁴⁰ Zoo zagen wy een koopmanshuis, waarvan de gevel zeven raams, behalve de deur, bevatte, zynde voor elk raam en boven de deur een Sassenette geplaatst, afbeeldende de wapens der geallieerden, en in de benedenste verdieping eenige zinspelingen op den Vrede. Er was byna geen huis, schoon de bewoonder slechts een gemeen burgerman was, waarvoor men geene Sassenette zag en deze of gene Inscriptie kon lezen. De vreugde was algemeen, en elk was op het zeerst er op uit, om zyne blydschap aan den dag te leggen. Een zeker Zeep[30]zieder had eene pyramide van zyne tonnen laten oprigten en doen illumineren, het geen eene uitmuntende uitwerking deed. Een ander koopman had in zynen huisgang en achter in den tuin eene langen laan gemaakt, van Orange-bomen en andere bomen, en tusschen elke twee boomen, doch een weinig vooruitspringende, een houten driehoek met lampjes, geplaatst, het geen door de menigte en de lengte, eene fraaie vertooning maakte, aan het einde van de laan was eene schoone sassenet. Nog by een ander ingezeten[e] vonden wy in den tuin eene groote sassenet met zinnebeelden op den vrede en met eene Inscriptie, luidende, zoo wy wel onthouden hebben, aldus:

Englands Beharrlichkeit

Ruslands Kühnheit

Preussens Tapferkeit

Und Ostens Liebe für das Teutsche Vaterlande

Verdanken wir den Friede.

Voor het sassenet was eene kleine Engelsche parterre met lampjes, op den grond staande, versierd, en by den ingang ter wederzyde een beeld op een piëdestal met veel smaak met groen voorzien. Op de markt was een theater opgerigt, met groene berkebomen omringt, waarop de musikanten zaten te spelen. Men had aldaar mede een kunstfontein gemaakt, waarvan men het water van de waag over het raadhuis geleid had. Wy hebben de fontein niet zien springen. Het is niet mogelyk dat een Volksfeest met meer orde en in eenen beschaafder toon kan afloopen. [31] De Regeering had de beste maatregelen tot dat einde getroffen, en overal ontdekte men haar waakzaam oog. Er was geen het minste gedrang, geene de minste brooddronkenheid. De Regeering had verboden, het ryden met paarden, wagens of karren; als meede dat in geen herberg mogt getapt worden, dat men nergens danspartyen

40 Een chasinet: doorschijnend papier met een tekst of afbeelding, met lichtjes aan de achterzijde.

mogt aanleggen of houden; en dat alle voetgangers ter regterzyde van de halve straat moesten gaan, waardoor de heengaande en terugkerende lieden elkander nimmer konden hinderen; enz.

Er was zoo veel te zien en zooveel te hooren, dat wij des nachts zeer vermoeid te huis kwamen. - Buiten de Stad schenen er geene wandelingen van belang te zyn, en de bevolking van dezelve omstreeks tien à twaalfduizend zielen te bedragen.

Maandag den 25sten July 1814.

Wy reden des morgens om half zeven van Osnabrück naar Lotte, alwaar alles gereformeerd is, zoo als in het algemeen in de Graafschap Tecklenburg deze Godsdienst de heerschende is. Van daar reden wy over den Schaapberg naar Ipenbuien, een klein dorp vijf uur van de Stad O. gelegen. Deze Schaapberg is zeer merkwaardig uit hoofde der steenkoolmynen, die in denzelven gevonden worden, en sinds zeer lange jaren reeds bearbeid wierden, behoorende tot het koninklyk domein. Wy gingen van de drie tegenswoordige putten er een bezigtigen, welke 230 voeten diep is en met twaalf ladders naar beneden gaat, staande die ladders elk in eene tegenovergestelde richting van den anderen, ten einde daardoor het gat te nauwer te kunnen maken. De Heer Wichers en onze voerman gingen met [32] een der bergwerkers, dragend een klein lampje, naar beneden. In de diepte gekomen zynde, gingen zy in eenen gang, die vierhonderd voet, in de gedaante van eene stompen hoek, en in eene schuinsche helling onder den berg opliep. Daar was men bezig te werken. De bergwerker houdt met eene puntige hamer de steenkolen in stukken, plaatst die stukken in eenen bak, staande op eene kar, op lage wielen, en laat, als de bak vol is, dezelve langs het hellend vlak, waarin een glove is, passende voor een radje van de kleine kar, waarop de bak staat, afrollen. Indien de kar in zynen afloop genaderd is by den stompen hoek, dan geraakt hy op eenen schyf, die de kar doet draaijen en zynen weg langs den tweeden lyn van den stompen hoek doet vervolgen. Zyn de bergwerkers verder gevorderd, dan het rad is, waar het touw van deze bakken omheen loopt, dan brengen zy de steenkoolen met lage karretjes naar het hellend vlak toe. Terwyl deze bak afrolt, wordt langs een naastgelegen, gelyksoortig vlak eene in alles gelyksoortige bak op een lage kar ledig naar boven gehaald, om door de bergwerkers weer gevuld te worden. Deze beide bakken zyn aan elkander vastgemaakt door een touw, hetwelk boven aan het hellend vlak om een rad loopt. De lucht is in die onderaardsche gewelven niet onrein, maar de wanden der gangen zyn er vochtig, zoo dat men er zwart weder uit komt. Er waren onderscheidene gangen en onderanderen was er een gang, welke een uur gaans groot was. Zy zyn echter laag en algemeen niet hooger dan vier voet, zoo dat men er niet dan gebukt kan doorkomen. Er waren op onderscheiden punten van den myn ongeveer [33] twintig man aan den arbeid, zoo dat men in de duisternis veele lampjes verspreid zag. Op sommige plaatsen liet men de rots, of steenachtige substantie, welke over de aders der steenkolen, zoowel als onder dezelven, heen loopen, met kruid springen, het geen een allerbyzonderst geluid geeft, als men boven op den grond staat. Men werkt by dage en by nachte in de mynen, en 's nachts meest bepaaldelyk <om> de steenkolen los te maken. De arbeider blyft gewoonlyk niet langer dan acht uur in den myn en wordt dan door eenen anderen afgelost. Naast het gat, waar men in de mynen gaat, is eene opening, waarin twee zware bakken hangen, door een lang touw aan elkanderen vastgemaakt, en zoodanig ingerigt, dat de eene bak beneden is, als de andere boven is. Het hellend vlak, onder in den grond, brengt de gevulde bak tot onder die opening, men maakt het touw aan den bak vast, roept naar boven, dat men moet ophalen, en zoo gaat de gevulde bak naar boven. Als hy boven is, dan is er eene kar met lage wielen, waarop men de bak laat zakken en die men dan buiten de hut, staande op eene hoogte die schuins oploopt, schuift; als de kar buiten de hut is, opent men eene deur van den bak en laat er op deze wyze de steenkool uitvallen. Men maakt dezen ledigen bak, of eenen gelyksoortigen bak weder vast aan het touw en dan gaat dezelve op zyne beurt weer naar beneden. De bakken worden opgetrokken door twee paarden, die een groot horisontaal liggend rad, waarom zich het touw slingert, in beweging brengen. De bergwerkers arbeiden in zulk eene pet⁴¹, als by ons de Westfaleners in de Veenen. Zy nemen een zeker [34] getal bakken aan voor een bepaald stuk geld. Men verkoopt een rond vat steenkolen, van pl. m. twintig gewoone schuppen, voor zeven stuivers Hollandsch geld. Zomtyds levert men 500 à 600 bakken op eenen dag af, en dus moet zulk eene put nog al iets in het jaar kunnen opbrengen. By elke put is een opzigter, die zyne rekening en verantwoording te Ipenbuien aflegt.

Wy kwamen om half één te Ipenbuien aan, alwaar het markt was en zeer levendig. De plaats

41 Pet: put, kuil of poel in een lage veenachtige weide.

ligt in een allerbekoorlykst dal, omringt van boschen en bergen. In een van dezelveu zagen wy ook steengravery. Wy logeerden by de Weduwe Staal aan de markt, alwaar wij een zeer smakelyk middagmaal hielden. Wy vertrokken om vyf uur weer van daar en reden naar Gravenhorst onder Rheine, alwaar wy bezigtigden het verlatene Nonnenklooster, van adelyken Jonkvrouwen, die de vryheid hadden van uit en in te gaan. Het Klooster was van de Benedictyner order, en aangelegd voor twaalf Nonnen en eene abdis, die in het wit met twee zwarte kappen gekleed waren. Op eenen steen vonden wy nopens de stichting het navolgende: “Strenuus et famosus miles Conradus de Bruchterbeck una cum uxore sua Awelgarde, Nobil: de Prosapia Budden prognata fundaverunt hoc monasterium nostrum Gravenhorstanum omnibus suis hereditarius A° dom. n. 1264.” - Dat wil zeggen: “De dappere en beroemde Ridder Conrad van Bruchterbeck heeft benevens zyne huisvrouw Awelgarde, van het adelyk geslacht van Budden afkomstig, dit ons klooster van Gravenhorst met al zyne erfgoederen gesticht in den jare 1264.” Doch wy hadden geen [35] tyd de geheele Inscriptie, die zeer hoog op eenen in den muur gemetselden steen stond en moeyelyk te lezen was, uitteschryven. Dit Klooster, hetgeen sedert zyne fundatie scheen vernieuwd te zyn geweest, zoo als wy uit de bouworde opmaakten, ligt in een zeer boschryk en aangenaam oord, waarin de Aa een zeer helder water verspreidt. Op het klooster was een Zuikerfabryk van beetwortels en een stijfselfabryk van aardappels aangelegd door den Heer Uthof van Bremen, die ook met zyne familie op hetzelfde woont. - By het Klooster zagen wy eenen waterval, eenen koorenmolen, die door het water van de Aa gedreven wordt, en eene groote driehoekige kluis.

Van dit Klooster, wandelt men door eenen langen laan naar eene Yserfabryk, waarvan de Directeur genaamd is Schmillen en aldaar een zeer goed huis schynt te hebben. De geheele omliggende oord levert ysererts op, die slechts twee a drie voeten diep onder den grond zit, ter dikte van één à een halve voet. Onder de erts vindt men het helderste witte zand, en onder het witte zand ligt weder hetzelfde geele zand dat ook boven de erts gevonden wordt. De ysererts welke uit de Roggelsberg by Ipenbuiren gehaald wordt, is beter dan die van Gravenhorst. Wy bezagen hier twee yserfabryken, de een, om staven yser te maken, de andere om het yser uit het erts te halen en in formen te gieten. De eerste fabryk wordt door het water gedreven, hetwelk door middel van een scheprad een zware blaasbalg in werking brengt, terwyl een ander zwaar scheprad, mede door het water gedreven, een hamer, die zeer massief is, opheft, en op een yseren ambolt⁴² [36] doet vallen, zoodat twee mannen al de staven yser kunnen klaar maken. De andere fabryk bestaat uit een hoog opgemetseld rond gebouw, waar men de erts langs een hellend vlak, op de wyze als by de steenkolen beschreven is, naar boven haalt, en op een ronddeel plaatst, hetwelk een voet of vier boven het onderste gedeelte van het gebouw vooruitspringt, en alwaar in het middenpunt een ronde put gebouwd is. In die put worden de erts en de steenkolen geworpen, en geraken alzoo in eenen oven, die beneden gestookt wordt, en eene afzonderlyke deur heeft, waardoor men het yser kan laten wegvloeyen. Voor eenige weinige maanden had de fabryk nog een goed aantal kogels voor de Russische armée gemaakt. Men verhaalde ons, dat als de smeltfabryk, welke meest in den wintertyd gebruikt wierd, aan den gang was, men in eenen dag over de vierduizend ponden yser uit den smeltoven kon laten vloeyen.

Wy reden van daar door de Boerschap Ruth naar Rheine, alwaar wy des avonds om tien uur aankwamen. In Ruth moesten wy voor twee à drie pond roggenbrood voor de paarden betalen elf stuiver Hollandsch aan eenen boer, die anders geen herberg hield.

Dingsdag den 26sten July 1814.

Heden morgen gingen wy met onzen huiswaard de Heer Schultze naar de zoutbronnen een half uur van Rheine, by het Klooster Bentlage gelegen, alwaar thans de Hertog van Loon uit Brabant woont, die de Jurisdictie van Rheine tot eene schadevergoeding verkregen, maar vervolgens weder verloren heeft. Hy onderhoudt aldaar, naar de wyze der kleine vorsten van Duitschland eene groote menigte jagthonden. [37] De Zoutbron of put is 250 V^l diep. Op de diepte van 200 V^l zyn er altoos twee menschen, die eenen schuinsopgaanden gewelfden gang maken ter hoogte van 7 en ter breedte van 3 V^l. Deze menschen arbeiden mede slechts acht uur in de Zoutgroeven en worden dan door anderen afgelost. Zy graven door een grauachtige steen, welke, na meer of min 24 uur in de lucht te zyn geweest, als zand uit elkander valt. Tusschen dezen steen door loopen de aders van het zout ter dikte van eene stroohalm in verschillende rigtingen, maar meest noordwaards op. De schuinsche gang

42 Ambolt. Mogelijk een samentrekking van ambo - een verhoogd podium in een kerk - en aambeeld.

had 1 duim verval op elke 100 voet, en deedt het nat zacht in de put vloeyen. In Ochtrup en Gravenhorst waren ook Zoutbronnen, doch die niet gebruikt wierden, omdat ze niet deugden. Deze put was 60 à 70 jaren oud. Het water wordt opgetrokken door 8 pompen, elke pomp ter lengte van 30 voet. Voor tien jaren, by gelegenheid van de herstelling van de onderste pomp, waren er drie menschen in de put gestorven, doordien de lucht beneden in de put bedorven is. Sedert heeft men eene soort van blaasbalg en pomp gemaakt, waardoor de versche lucht naar beneden gebragt en de bedorven lucht uit de diepte opgepompt wordt. Deze en alle andere pompen van de fabryk worden in werking gebragt door een watterrad van 30 voet in diameter, welk rad zich beweegt door het water van eene breede sloot, die by Rheine uit de Eems afgeleid is en by het rad een verval van verscheidene voeten heeft. Het water, dat uit de put wordt opgevoerd, bevat zes graden zout water en wordt door pompen geleid naar eene [38] houtene loots, die, zoo als sommigen willen 1100, doch zoo als men *ons* verhaald, 990 V^l lang was, alwaar hetzelfde tot 19 à 20 graden, door eene zeer belangryke kunstbewerking, gebragt wordt. Wanneer het water tot die zwaarte is, dan wordt het weder door pompen naar de pannen in eene naby gelegene zoutkeet gebragt, alwaar hetzelfde gebragt wordt door het vuur, tot 36 graden en dus tot dien staat, waarin het tot kristallisatie overgaat. Het zout wordt uit de pannen in korven, bevattende drie Munstersche schepels, of ruim 80 ⌘ Amsterdamsch gewigt, geschept. Deze korven zyn spits toeloopende en van teenen gemaakt, waaruit het vocht, dat nog by het opscheppen tusschen het zout is gebleven, weg druipt. Er waren drie groote en twee kleine pannen. De houtene loots, waarin het water uit de put van 6 graden tot 19 à 20 graden gebragt wierd, was gebouwd in een rigting van 't Noordwesten naar het Zuidoosten, was van wederzyden open, en met rode pannen bedekt. Beneden in de loots zoowel als boven, in dezelve was de geheele lengte van het gebouw belegd met houtene bakken van een à twee voet diepte. Die bakken waren boven en beneden in vyf deelen afgedeeld. Het water uit de zoutbron beneden in de loots in de Bak N° 1. gebragt, en van daar naar de bakken boven in de loots opgevoerd, van waar het door kranen in smalle houten gootjes gebragt wierd, uit dewelken het naar de beneden bakken afdruipte op elf lagen rys⁴³ van hagedoorn, elke lage van omtrent twee voeten dikte en op den afstand van eene voet boven elkander geplaatst. By elke afdeeling bragten houtene pompen het water van beneden weer naar boven [39] terwyl tusschen de bakken van de onderscheidene afdeelingen, door het wegnemen van eene houtene prop, communicatie kon gemaakt worden. By elke afdeeling wordt de opvoering van het water van de beneden bakken naar de boven bakken, en de afdruijing van daar weder naar beneden, zoo dikwyls herhaald, tot dat het water dien graad bekomen heeft, dat hetzelfde voor eene volgende afdeeling geschikt is, en aldus van afdeeling tot afdeeling bereid wordt tot dat het eene zwaarte van 19 à 20 graden bekomen heeft. Door dit gestadig afdruppelen van het water langs het rys en vooral door het spelen van den wind door het rys en het afdruppelend water, verliest hetzelfde zyne zoete deelen hoe langs zoo meer en behoudt deszelfs zout. Naar mate het wêer drooger en windriger is, wordt het water spoediger van 6 graden tot 19 à 20 graden gebracht. Wy waren er op eenen zeer warmen, droogen en windrigen dag, en dus op eenen tyd waarop de Kunstbewerking vry snel geschieden kon. De houtene loots moet aan eene spoedige slyting onderhevig zyn, omdat het gebouw zoo groot is, geheel van hout, en al de pompen in hetzelfde door een moeilyk doch fraai mechanismus met dat ééne, hiervoren gemelde scheprad in beweging gebragt worden. Dat scheprad kan zeventien jaren op zyn hoogst duren; men was thans bezig er een nieuw te maken.

Wy bezagen in Rheine den grooten korenmolen, die door het Eemswater, vallende op drie groote schepraderen, gedreven wordt. Om eenen zwaren val van het water te bewerken, heeft men eenen steenen [40] dam schuins door de rivier gelegd, over welken dam het water heen stroomt, en eene cascade van omstreeks vyf à zes voeten vormt. Over dezen dam zagen wy eenige menschen blootsvoets van den eenen oever van de rivier naar den anderen gaan. Aan de andere zyde van de rivier by den dam is een goede sluis, door welke de schepen hunnen doortocht hebben.

Wy gingen des middaags van Rheine naar Lingen, en wel over Farenrode, een gehucht drie uur van Rheine gelegen, voorts over Planlune, een kerkdorpje, dat een uur verder ligt, alwaar een korenmolen door het water van de Aa gedreven wordt, en van daar naar Braamsche, een kerkdorp, liggende 5½ uur van Rheine af. Wy hadden, om eenen korteren en minder zandigen weg te vinden, eenen Gids van Rheine af mede genomen, die ons echter, door zyne domheid, op de gewoone en zeer

43 Rijs: teen, jonge dunne takjes.

zandige landstraat voerde, in plaats van op den kortere weg, en die ons daarbij nog op een dwaalspoor leidde en zeer in verlegenheid bragt, als wanende, dat wy den wagen van eenen Predikant, die ons vooruitgereden was, en dien wy zelfs geheel uit het oog verloren hadden, wilden volgen. - Wy kwamen des avonds laat te Lingen aan, alwaar wy onzen intrek namen by den Heer J.H. Gerling in de Witte Zwaan, zynde de opvolger van Mad^{me} Staroski, die voorleden jaar naar Halle vertrokken was.

Woensdag den 27sten July 1814.

Wy bezagen heden morgen de stad Lingen, het [41] geen een nietsbeduidend plaatsje is, waar men niets beziet, dat men der moeite waardig kan noemen. De stad wierd door den Prins van Orange⁴⁴ in 1597. genomen, door Ambrosius Spinola⁴⁵ voor den Koning van Spanje⁴⁶ in 1605 hernomen.⁴⁷ De Bisschop van Munster maakte er zich in 1674 meester van. Sedert 1732. behoort zy aan den Koning van Pruissen, doch wordt thans geregeerd door den Ridder Von Vincke, Gouverneur van de Landen tusschen den Weser en den Rhyn. De Academie bibliotheek is klein, het auditorium morsig en het geheele gebouw slecht, bouwvallig en ruw. - De landschool is aldaar gesticht in den jare 1685. en bezet met zeven hoogleeraars. Thans zyn er nog vyf aanwezig. By het Academie Gebouw is onder één dak de latynsche school, afgedeeld in vyf klassen, en voor elke Klasse eene kamer. Op hetzelfde plein staat nog een afzonderlyk gebouw, hetwelk een seminarium is, alwaar, zoo veel wy uit het verhaal van onze leidsvrouw begrypen konden, de scholieren huisvesting en voedsel ontvingen.

De Catholieke kerk is nog al groot, maar vertoont zich uitwendig als een gewoon huis. De Luthersche kerk is eene nette kerk, doch de predikstoel is te hoog. De gereformeerde kerk is ook een eenvoudig en goed gebouw, waarin door Profess. G.T. Suringar in het Nederduitsch gepreekt wordt. Voor het overige is er byna geen goed gebouw in Lingen, alles is er morsig en onaangenaam. Wy zagen de beesten zeer gemeenzaam de voordeur inwandelen, hebben byna geen fatsoenlyk man [42] ontmoet, en zagen niets dat ons beviel. Na eene visite gemaakt te hebben aan den bekenden Boekhandelaar den Heer K.A. Jülicher, spoedden wy ons naar Meppen, alwaar wy des avonds omstreeks zeven uur, *in den Keizer* by den Heer Volcker op de Groote Markt aankwamen.

Wy gingen in Meppen, vier uur van Lingen, op de vereeniging van de Hase met de Eems gelegen, by onze aankomst nog eene wandeling doen, welke ons dit stadje deed voorkomen als eene neringryke en zeer welvarende plaats. Er scheen veel handel gedreven te worden, waartoe de gelukkige ligging van dit plaatsje op de confluentie van twee stroomen, hetzelfde ook zeer geschikt maakte. Men bouwde er verscheidene nieuwe huizen en pakhuizen. Er stonden vele nieuwe woningen, die meer dan de oude huizen, en meer dan te Lingen, in eenen Hollandschen smaak gebouwd waren. Het Dominicaner Klooster was nog in wezen; er waren nog vier paters in hetzelfde, die aan ruim honderd studenten onderwys gaven in de Latynsche en Grieksche talen, alsmede in de Logica en Rhetorica. Zy droegen echter hun costuum niet meer, en namen ook geene Kloosterlyke pligten meer waar. Voor het overige is alles hier roomsch, en daaraan, dat by het Pruisisch Gouvernement eene mindere Verdraagzaamheid in den Godsdienst schynt te huisvesten, gelyk ook aan de penurie⁴⁸ aan geld, by het gemelde Gouvernement grooter dan by het Engelsche, is het misschien toe te schryven, dat de Ingezeten verheugd zyn, thans onder Hannover en dus onder Engeland te behooren, en niet onder [43] Pruissen, waaronder zy van te voren behoord hadden.

Donderdag den 28sten July 1814.

Vermits ons de warmte gisteren zeer verhinderd en vermoeid had, verlieten wy heden morgen om vier uur Meppen en reden naar Soegel. Wy kwamen door onmetelyke Heidevelden heen, zonder iets merkwaardigs te zien. De weg van Meppen naar Soegel loopt over Grooten Staveren, een dorp van loutere kleihutten, met houtene balken en gebinten vastgemaakt, drie zware uren van Meppen gelegen. Wy traden een dier huizen binnen en verwonderden ons over de behoeftige levenswyze van deszelfs bewooners. Alles is in deze streken Roomsch. Onze waard had de palmtakken die hy op palmzondag van den priester ontvangen en by zyn Godsdienstoeffening gebruikt had, bewaard, om

44 Maurits prins van Oranje (1567-1625). Stadhouder.

45 Ambrosio Spinola (1569-1630). Italiaans-Spaans officier, veldheer.

46 Philips III (1578-1621). Koning van Spanje.

47 In 1633 werd het graafschap Lingen heroverd voor het huis van Oranje en onder het bewind van Overijssel gesteld.

48 Penurie: groot gebrek, vooral aan geld.

zich met dezelve tegen het onweer te beschermen.⁴⁹ De woningen in dit dorp van de beste soort worden voor omstreeks tweehonderd Gulden van onze munt verkocht. Met dat al betaalden wy er voor het brood, dat onze voerman aan de paarden gaf en vry slecht was, meer dan in ons Vaderland. Wy hebben in het algemeen waargenomen, dat, hoezeer er veel en voortreffelyk graan en vooral rogge en boekweit in het Munsterland bebouwd wordt, het roggenbrood aldaar nogtans overal slecht, maar het witte brood, waar het gebakken wordt, zeer goed is. In de Bourtange verhaalde ons zelfs de waardin, voor wier huis onze paarden met meer graagte het brood aten, dat in het algemeen de paarden het Munstersche brood niet wilden eten, en dat men daar[44]om gewoon was, indien <men> [het] territoir verliet, zoo veel men kon, het brood mede te nemen. De boer in het Munstersche bakt zyn eigen brood en op een dorp treft men zeldzaam eenen bakker aan. Zy bakken het brood in een langwerpig maar ruw formaat. De broden zyn grooter, zwaarder en hooger, maar niet zoo lang als by ons. Het is iets bleker of gryzer van kleur en zuur van smaak.

Van Grooten Staveren loopt de weg weder door eenzame Heidevelden naar Soegel, hetwelk twee uur verder ligt. Wy kwamen aldaar des morgens omstreeks om tien uur aan, en bleven er tot vyf uur in den achtermiddag, ten einde op ons gemak het Jagtslot Clemensweert te bezichtigen, en in de hitte van den dag niet te ryden.

Clemensweert is een jaghuis door den Bisschop van Munster Clemens August, in den jare 1737. in een bar heideveld gebouwd.⁵⁰ By Soegel begint een fraaye brede laan van vier rei boomen. Langs dien laan wandelt men naar het Slot, dat midden in een bosch staat, waarin geene wandelingen zyn, dan regte, brede lanen, uitlopende uit een middenpunt, waarop het Slot staat. Deze lanen zyn niet lang, uitgezonderd alleen die gene welke wy langsgekomen waren, en een goed kwartieruur gaans groot is, ziende dezelve op den toren van Soegel. De overigen loopen uit een en hebben het gezigt in het Heideveld. De Slot-Verwalter verhaalde ons dat, indien Clemens August in leven gebleven was, volgens zyn ontwerp, een der gemelde lanen door het Heideveld heen zou geloopt hebben tot aan Haze[45]lunne toe, zynde eene distantie van groote vier uur. Van Soegel komende leidt de laan voorby eenen stal, waarop tweehonderd paarden kunnen gestald worden. Dezelve is gebouwd, in den vorm van eene halve maan. De ingang is in het midden van het gebouw, alwaar een ronde poort is, die de stal in twee deelen scheidt. Boven de poort zyn een paar goede vertrekken, zoo als er zich ook vry goede vertrekken boven den eigenlyken stal bevinden. Die vertrekken wierden voorheen door de jagers en stalknechten bewoond, doch thans vonden wy dezelve betrokken door den Vredereger van het Canton, die er met zyne vrouw en zuster woont, en er vry goed gelogeerd schynt te zyn. Indien Clemens August in het leven gebleven was, dan zou, volgens het verhaal van den vriendelyken Slot-verwalter, eene gelyke halve maan voor stallen en ter berging van de honden tegen over den tegenwoordigen stal gebouwd zyn geworden, zoodat dan die beide halve manen een heele of volle maan hadden geformeerd, alleen door den laan gescheiden. De palen in den stal zyn van Bentheimer steen: boven aan dezelve zyn gehecht de hoornen der herten, welke op dit jagtslot door den Bisschop geveld zyn, met een klein zwart bordje onder dezelve, waarop met witte letteren den tyd en de gelegenheid te lezen staat, toen het hert, wiens hoornen daar geplaatst zyn, geveld wierd. Men ziet in den linker stal, omstreeks het midden, boven eene deur, eenen opgezette wolf, welke ten tyde van Clemens August aldaar geschoten was, en waaronder [46] mede een bordje hing, gelyk aan de bordjes, onder de hertshoornen geplaatst. De Bisschop had echter dien wolf niet geveld, maar, zoo het scheen, een van zyn Jagers.

Den laan verder vervolgende, komt men aan het Jagtslot, het welk in den vorm van een kruis gebouwd is. Het is van gebakken steen en Bentheimer steen opgemetseld, en het dak met koper belegd. In laatstgemelden steen waren fraai uitgehouwen *en bas-relief* acht stukken, die van buiten aan het gebouw, waar zich geene ramen of ingangen bevonden, in het metselwerk waren ingezet, en alle tot de jagt betrekkelijk waren. Binnentredende was het voorhuis prachtig en

49 Door de vertrekken voor of tijdens een onweer met een in wijwater gedoopt palmtakje te besprenkelen zou de woning voor blikseminslag beschermd worden.

50 Clemens August, keurvorst van Keulen en bisschop van Munster, liet in 1737 door de keurvorstelijke hofarchitect Johann Conrad Schaun het jachtslot Clemenswerth bouwen. Het hoofdgebouw stond temidden van acht één-verdieping hoge paviljoens (*Kurfürst Clemens August*, 248-252).

met zeer veel smaak. In een halfroond slingerde ter wederzyden van de huisdeur de trap naar boven. Deze trap was van eiken-hout en de leuning van gewerkt yser, waarin van boven het wapen en aan de zyde de voorletters van den naam van Clemens Augustus, zwaar verguld, gesmeed waren. Het voorportaal was geheel van stukadoorwerk, hebbende van boven tegen het plafond een schilderstuk, verbeeldende Diana, en in de zyd muren vier groote schilderstukken, verbeeldende het eene het begin van de jagt. De Bisschop komt van verre in een Calès aanryden. Een der honden heeft een hert op 't spoor, de andere honden worden door de Jagers losgemaakt. In het tweede stuk hebben de honden het hert op de vlucht en rennen hem na. De Bisschop Clemens August, wiens langwerpig en donker gelaat hem zeer kenbaar maakt, zit op een wit paard en wordt door zyne jagers en edelen vergezeld. In het derde hebben de honden het hert bereikt [47] en worstelen met hem. En in het vierde komt de Bisschop de honden te gemoet en doorsteekt het hert. De Slot-Verwalter verhaalde ons, dat de Bisschop Clemens August een byzonder vermaak in de Jagt schiep, en gaarne zelve de Hert en velde, het geen ons uit de bordjes in den stal wel waarschyntlyk was voorgekomen, als vermeldende dezelve, zoo ver wy konden nagaan, meest alle zynen naam als jager. Voorheen moet er eene menigte herten in deze oorden geweest zyn, maar onder den tyd der fransche Regeering hebben de boeren, in jagtpartyen van somtyds honderd menschen sterk, ze byna alle weggevangen. Men ziet er echter nog wel eens een enkele. De Hert en velde van een byzonder groot ras.

Het slot bestaat uit twee verdiepingen. Beneden is eene fraaije achtkantige zaal met eene vloer van marmeren steen. Van de acht zyden dezer zaal maakten de glazen deur naar het voorportaal leidende, en de drie glazen deuren leidende naar drie kleine kamertjes, waarvan het eene, tegen het voorportaal over, eenen uitgang naar het bosch had, en die alle met witte marmeren vloeren en marmeren schoorstenen van onderscheidene kleur voorzien waren, vier zyden uit; Voorts besloegen twee schoorsteen en nog twee andere zyden, terwyl twee vengsterraams de nog overige twee zyden vulden. Boven zyn verscheidene kleine slaapvertrekjes, alle fraai behangen, eenvoudig, kostbaar en met onbegrypelyk veel smaak. Zoo beneden als boven was het stukadoorwerk vol zinspelingen en stukken betrekkelijk de jagt. In het Ledikant van den Bisschop hing een klein [48] verguld crucifix. Boven de deuren zagen wy kleine schilderstukjes, welke alle van eene bruine kleur, maar uitnemend schoon geschilderd waren, en wel, zoo het ons toescheen, door denzelfden Meester, die in het Slot te Munster de stukken geschilderd had. Op dit Jagthuis zagen wy nog vele meubels, die aldaar reeds in den tyd van Clemens August waren gebruikt geweest, maar ook verscheidene, die Nieuwerwetsch waren en aldaar waren gezonden door den Hertog van Arenberg, welke gedurende Zyne Regeering drie maal eenigen tyd op Clemensweert heeft doorgebracht, om zich in dit oord met de Jagt te verlustigen.

Rondom dit gebouw staan acht andere kleine gebouwen, waarvan het een de keukens, het andere voor de mindere ambtenaren en de knechten een derde een klein klooster met eene kapel, en de overigen woningen voor de edellieden en hunne bedienden zyn, die den Bisschop mogten vergezellen.

Het geheel gelykt een Kegelspel, waarvan de Koning in het midden staat. Boven elke huisdeur van een dier gebouwen staat de naam van een der plaatsen waarover Clemens August het gebied voerde. Zoo staat er boven de deur van het gebouw, waarin behalven andere vertrekken, drie ruime, massive keukens zyn, van boven trachten wyze⁵¹ gebouwd, de naam *Osnabruck*, en boven het gebouw, waarin de knechten en de mindere ambtenaren zich bevonden, *Paderborn*. Tusschen deze beide gebouwen loopt een onderaardsche gang, waarin van boven een genoegzaam licht valt, om er by dage zonder kaars goed in te kunnen gaan. In een der vertrekken van het gebouw, waarin [49] de keukens zyn, vonden wy een zeer byzonder tafelservies, verbeeldende in porcelein allerlei soort van vogels, groot en klein, waaronder twee levensgrootte kalkoenen, voorts groente als kool, aspergies enz., en vruchten als druiven, citroenen, peeren enz.

In het Klooster waren nog drie paters, zynde er twee, waarmede hetzelfde voltallig was, gestorven. De Paters doen nog by voortduring dienst in de Klooster Kapel, en in het dorp Waan, een goed uur van daar gelegen, doch zy gaan niet meer in hunne ordenskladeren. Zy zyn van de Franciscaner orde. In de Kapel is een fraai Altaarstuk, verbeeldende den St. Hubertus, waar hy zich op de Jagt bevindt en een hert ziet, hetwelk een kruis tusschen de hoornen heeft, en hetwelk hy daarom aanbidt. Hy is de patroon van de jagt en deshalve de beschermheilige van de kapel van dit jagtslot. Op

51 Mogelijk bedoelt: trechtersgewijze.

eenen steen tegen over het altaar leest men deze woorden.

VnI soLIgVe DEO.

SVb Patro CInIoDIVI HVbertI

AntIst It Is LeoDIensIs.

Die 30me Octobris.

het geen beteekent: *Aan den eenigen God! onder de beschermong van den Heiligen Hubertus, Regent te Leuven. den 30. October.* In de letters is het getal van 1737. te lezen, zoo dat men daar uit wel zou kunnen opmaken, dat deze Kapel op den 30 October 1737. was ingewyd. In de Sacristie hangt een goed schilderstuk verbeeldende den St. Franciscus, stervende, en hebbende midden door elk zynder handen de doorn, welke daarin door een wonderwerk gegroeid was. Een der Paters liet ons de ryke Choorgewaden en Priester-kleden zien, waaronder [50] er een was, het welk door de Zuster van Clemens August zelve geborduurt en gestikt was. Deze zuster was eene Non.⁵² Haar portret, gelyk ook dat van haren broeder⁵³, die Keizer van het Duitsche ryk geweest is, hangt op de eetzaal. Onder de tafel van het altaar ligt in een glazen kist, en in zeer ryke groene klederen uitgedoscht het geraamte van den Heiligen Fructuosus, zynde een Martelaar en een der eerste Bisschoppen geweest. Clemens August heeft, volgens het verhaal van den Pater, die ons het Klooster vertoonde, dit geraamte in eene Processie uit Rome laten komen. Het Portret van den Paus, die hem hetzelfde ten geschenke had gegeven, hangt mede in de Eetzaal. Het geraamte heeft een gouden beker in de hand, waarin zich nog van zyn bloed bevindt. Alle morgen wordt er in de Kapel een Zielmis ten behoeve van Clemens August gedaan, het geen, zoolang de wereld staat, moet voortduren. By die mis wordt de voorzeide kist van onder het altaar vooruitgetrokken, er wordt alsdan een wit kleed met kanten over het altaar gedaan, en alles is dan op hetzelfde van Kristal. Het Bisschoppelyk gestoelte in de Kerk is boven, in het midden van de Gallery. Hetzelfde heeft, behalve van achteren, van rondsom schuiframen, waarvoor roode zyden gordynen hangen. Op de plaats, alwaar de Bisschop of Regent van dit oord knielt, en op de plaats, alwaar hy zich uit het opgeschovene raam legt, om de mis te hooren lezen, of om de leerrede te hooren, liggen brede, langwerpige kussens van rode zyde. De armstoel, waarin hy zit, is mede van roode zy, en tevens een biechtstoel. Boven dezelve hangt een crucifix, waarvan het beeldje van yvoor gemaakt en [51] fraai bewerkt is.

De Slotverwalter verhaalde ons, dat Clemens August meer dan drie tonne gouds aan de bouwning van dit jagslot met de omgelegene Gebouwen besteed had.

Na een slecht middagmaal in Soegel gedaan te hebben, reden wy des middaags om vyf uur van daar, en kwamen s'avonds na half tien te Dorperveer by Cordes aan, alwaar wy des nachts logeerden. Dit veerhuis ligt ruim vyf uur van Soegel af. Onder 's weegs passeerden wy Waan en Dorpen, zynde twee Kerkdorpen, tusschen dewelke eene heide ligt van omstreeks vier uur groot. Op deze heide treft men slechts éénen herberg aan, *De Kloese* geheten, waarschijnlijk om de groote kluis, welke naby dat huis gevonden wordt, en waarin een Mariabeeld zit met Christus, aan handen en voeten doorboord, op den schoot.

Vrydag den 29sten July 1814.

Heden morgen, na eene zeer slechten nacht doorgebracht te hebben, zaten wy reeds om vier uur op de wagen, en reden over de Bourtange, Vlachtwedde, Wedde, de Pekela, Veendam, Kleinmeer, Sappemeer en Hoogezand naar Groningen terug, alwaar wy des avonds om acht uur behouden en zeer voldaan over ons vermakelyk reisje, aankwamen.

52 Maria Anna Carolina van Beieren (1696-1750). In 1719 trad zij in de Clarissen-orde te München.

53 Karl Albrecht van Beieren (1697-1745). Hij werd Karel VII, Duits keizer.

Een verslag van een reis naar Oldenburg door Hendricus Octavius Feith, 1817

Reisje naar Oldenburg in Julij 1817.

[2]

Journal van een reisje naar Oldenburg
van den 2^{den} tot den 9^{den} Julij 1817
van H.O. Feith en B.H. Feith
met hunne vrouwen.

Woensdag den 2 Julij 1817.

Wy reden des morgens om 5 uur uit Appingadam naar de Eexta en vandaar naar Oostwolde alwaar wij bij den Heer Siertsema het middagmaal hielden. Des avonds te half negen kwamen wij te Weender aan.

Donderdag den 3^{den} en Vrijdag den 4^{den} bragten wij te Weender en op Boschwijk door.

Zaterdag den 5^{den}

Wij reden 's morgens om 6 uur uit Weender haalden onze reisgenooten, die op Boschwijk op 't Bosch bij Oom Groeneveld gelogeed waren, af. Bij de Noord lieten wij ons over de Eems, die daar nog vrij breed is, zetten, en reden Lieroord, het welk nog al de kenmerken van eene oude vestnis heeft, door naar Leer en vervolgens naar Loge, onze eerste pleisterplaats, alwaar wij bij den Predikant den Heer Escher een bezoek gingen afleggen. Dit dorp, dat van verre bijna niet zichtbaar is, is boschrijk, en levert over de koornvelden aangename gezigten op. De gravinne van Wedel heeft er een slot, dicht bij de kerk en de pastorijs gelegen.

Te Apen, acht uur van Weender, hielden wij ons middagmaal bij den Voogd van het dorp, Meine genaamd.

Sedert Loge waren wij doorgereden Nortmohr, een aangenaam en boschrijk kerkdorp, Felsem, Stickhausen, Detern, alwaar een nieuwe kerk gebouwd was en men voor ettelijke jaren geloofde mineraal water te vinden, Holtgaste, het eerste gehucht in het Oldenburgsche, Boekel en Hengstforth. Filsem en Boekel zijn ook kerkdorpen, doch Stickhausen, Holtgaste en Hengstforth slechts gehuchten, van elk derzelven toch iets te zeggen valt.

Te Stickhausen, alwaar wij in de herberg *het Tolhuis* pleisterden, wierden, namens het Hannoversch Gouvernement, de amptenaren in den eed genomen. Dit geschiedde in een klein, oud slot, voor een ge[3]deelte reeds afgebroken, doch nog steeds bewoond. Niet ver van hetzelfde staat een dikke ronde toren met rode pannen. In het slot is de laatste Gereformeerde Graaf van OostVriesland, Jan genaamd, den 29ten September 1691 overleden. Het geheel is met wallen omgeven, ligt aan de Jumme, en heeft voorheen eene forteres uitgemaakt. De Jumme is een riviertje het welk onder den naam van Soeste in Munsterland ontspringt, en zich tusschen Loge en Neuburg vereenigt met de *Leda* of *Lex*, die mede in Munsterland haren Oorsprong neemt, en bij Lieroord in de Eems uit watert.

Te Holtgaste; na Loge en Nortmohr het aangenaamste gehucht, dat wij tot dus ver waren doorgereden, en, even als al de gehuchten in geheel Oldenburgerland, een boschryke plek, omgeven van Heidevelden; staat, bij den inrid; zynde tevens de inrid in het Hertogdom Oldenburg, een paal met een houten bord, waarop eene wet tegen het bedelen te lezen is. De bedelarij is in het gansche Land bij zware straffen verboden, en tot eere van de regering moet men erkennen, dat dezelve met alle waakzaamheid aan deze wet de hand houdt, want wij hebben, hoe zeer het anders inde stad Oldenburg zelve op den 7^{den} dezer paardemarkt zoude zijn, nergens bedelaars ontmoet.

Te Hengstforth betaalt men voor elken wagen drie stuivers tol en ontvangt daarvoor een tolbriefje, het welk men te Apen weder vertoonen en afgeven moet, doch het welke ons niet afgevraagd is geworden, en wij dus behielden. Men geeft hier, gelyk in geheel Oostfriesland en Oldenburgerland, het Hollandsche geld, als gangbare munt, overal uit, en vindt in de berekening van hetzelfde weinige zwarigheid, daar men slechts de navolgende regels in het oog behoeft te houden, als *vooreerst*, dat in Oostfrieschland 2 st. Holl. gelyk staan met 3 st. Oos[t]friesch geld; *ten tweeden*, dat het Oldenburger geld gerekend wordt bij Rijksdaalders, en dat ieder Ryksdaalder, waardig 72 groot, in muntstukjes van 4

groot, 6 gr. enz. gesplitst is; en *ten derden*, dat de Oldenburger *groot* in de kleine afdeelingen met 4 duiten Holl. overeenkomt, zoo dat men 4 groot met ons dubbeltje betaalt, doch dat anders de Gulden gerekend moet worden op 41 groot, en de Ryksdaalder op 35 St. Hollands. Hengstforth, alwaar ook een molen staat, is in den smokkeltijd van 1809, 1810 en 1811 in zekere mate beroemd geworden, [4] door het aanzienlyk getal koopwaren, het welk daar geëxpedieerd wierd. Het tolhuis staat bij het Aperdiep, stromende in de Jumme, en dus verbonden met de Leda en de Eems.

Des middaags om vier uur verlieten wij Apen weder, en kwamen nu geen kerkdorp weder door, voor dat wij des avonds te Zwischenahnen arriveerden, het welk 4 uur van Apen ligt. De gehuchten, welke wij doorkwamen zijn Espern, Winkel, Lindern, Manseij, Gieffelhorst, Langenbrugge (het welk men echter even aan de linkerhand laat liggen) en 't Blexhaus. Tot ons geluk had het veel geregend, zoodat het spoor overal stond. In Weender had men ons gezegd, dat het zand doorgaans in den Zomertijd zoo zwaar was, dat men halverwege of aan het Blexhaus meestal een voorspan nam, het welk dan ook zoo veel te meer noodig is, om dat het Oldenburger spoor omstreeks 1 duim Rhijnl[ands] smaller is, dan het Hollandsche spoor. Het Blexhaus is eene herberg aan den weg, welke alleen staat, en eigenlyk onder *Elmendorf* behoort, zijnde een groot gehucht, waarvan het bosch, door het welk de groote weg heen slingert, waarschyglyk drie a vier uur in den omtrek groot zal zijn. Van al de gehuchten, die wij doorkwamen, was Elmendorf het fraaiste. Des zomers wordt het door de Ingezeten en vreemdelingen, ter bevordering hunner gezondheid, vlijtig opgezocht.

Te Zwischenahnen troffen wij bij den Heer Bradleij, dicht bij de kerk, eene uitnemende herberg aan. Het dorp is zeer boschachtig. Er zijn verscheidene buitenplaatsen, die goede huizen schijnen te bezitten, doch welke op de Westphaalsche manier, met houtene jukken⁵⁴ tusschen het muurwerk, gebouwd zijn. Bij de kerk en den toren, op een vrij hoog kerkhof gelegen, is een meirtje, het Zwischenahner Meir genaamd, het welk, naar het oog te gissen, waarschyglyk drie uur gaans in den omtrek zal hebben, en met Bosch geheel omzoomd is. Het is een vischryk meir, het welk onder anderen zeer groote en smakelyke baars oplevert, doch niet bevaren wordt, hoe zeer verbonden met eenige kleine riviertjes als het Aperdiep, de Aue, en dergelyken. Het gezigt over het meir is zeer schoon. Men laat zich met een [5] schuitje in een half uur overroeien naar eene plaats, alwaar drie kleine bergjes staan, en eenige wandelingen aangelegd zijn. Het buijgig weder liet het ons niet toe, om dit watertochtje te gaan doen.

Zondag den 6^{den}

De tuin van den herberg ligt op den afhelling van eene groote wier of terp. De daaraangrenzende korenvelden, omzoomd met bosch, waar de wandelingen doorslingeren, liggen in eene vrij groote uitgestrektheid mede op den rug en langs de afglooiingen van dezelfde wier. Wij deden des morgens, dadelyk na het ontbijt, in dezen tuin en deszelfs omtrek eene aangename wandeling. Vervolgens gingen wij de kerk zien, die oud was, en nog met verscheidenen oude schilden van adelyke geslachten prijkte.⁵⁵ Tegen over het orgel stond het altaar, het welk, in plaats van met een altaarstuk, versierd was met eene menigte bijbelgeschiedenissen, meest in het hout uitgesneden, en in vakjes verdeeld, voor elke geschiedenis een afzonderlijk vakje. Op het Kerkhof stond een monument. Wij woonden om tien uur de godsdienst bij. De gemeente is, even als de Hertog en de landsregering, den Lutherschen eeredienst toegedaan. Er wordt in het Hertogdom geene andere taal op den kansel gebruikt, dan de hoogduitsche. De Predikant; een man, zoo het scheen, van ruim 60 jaren; hield eerst eene aanspraak tot de gemeente, voor het altaar, over een opgegeven onderwerp, en beklom vervolgens den kansel, alwaar hij prêekte over de vischvangst van Petrus ()⁵⁶, welke weder eene vooraf bepaalde text was, zoo als voor elken Zondag van het jaar zekere bepaalde texten zijn voorgeschreven. Zijn onderwerp was dan heden het geloof en vertrouwen van den kristen, hij maakte het zelve zeer toepasselyk op de omstandigheden van den tijd, want niet alleen dat juist op dien dag de gemeente het nachtmal zou houden, maar ook scheen er, uit den prêek te oordeelen, in deze streken veel gebrek en armoede te zijn, ten minsten had men nog voor weinige dagen eene collecte voor de noodlijdenden gedaan, bij welke gelegenheid onder anderen één ingezeten van het dorp aan

54 Juk: een horizontale balk rustende op twee of op een rij verticale balken.

55 De aanwezigheid van adellijke wapenborden was in de Republiek een zeldzaamheid, de patriotten hadden de meeste uitingen van standsverschillen vernietigd.

56 De ruimte tussen de haakjes is vrij gelaten.

de inzamelaars een geschenk van 3 pistolen en 5 Ryksd. had toegezonden. De granen stonden overal goed en beloofden eenen rijken oogst.

Wij reden des middaags te half een van Zwischenahnen over Keihausen, Harmenstrut, Timper, Mittengeerdshaus en Alexandershaus naar Oldenburg, zynde een afstand van ruim drie uur gaans. Onder al deze gehuchten is geen kerkdorp. Wij kwamen tegen half vijf te Oldenburg en namen onzen intrek bij den Heer Meijer aan de [6] Markt. Na ons verkleed te hebben, gingen wij nog eene wandeling [maken] naar het overschone bosch, het welk een goed kwartier van de stad afligt. Een fraaije weg leidt er heen, aan welks beide zijden veele zomerhuizen, woonhuizen en tuinen gelegen zijn. Het bosch zelf zal vier of vijfmaal zoo groot zijn, als het sterrenbosch te Groningen, maar minder regulier, vooral in het plantsoen. De bomen schijnen er gezaaid te zijn geweest en dus zonder orde te zijn opgegroeid. Er zijn veele eikenbomen, die twee mannen van eene gewoone lengte met moeite omvademen⁵⁷ kunnen, doch die naar evenredigheid niet zoo hoog zijn. Alle zondagen wordt er in het bosch door daartoe bezoldigde musikanten vanden Hartog muziek gemaakt, het geen onze wandeling heden niet weinig veraangenaamde. In een' naburige herberg gingen wij een uurtje uitrusten. Men moet in Oldenburgerland geen' rode wijn drinken, maar Beemerwijn, dien men er onder den naam van *Weisse wein* verkoopt, want de rode wijn is er overal slecht. Alleen in de herberg te Zwischenahnen troffen wij zeer goeden rooden wijn aan, en waarvoor wij slechts 48 groot of 24 stuivers Hollandsch betaalden.

Maandag den 7^{den}

Wij ontbeten dezen morgen op de bovenvoorzaal en hadden het gezigt op de markt, die niet zeer groot is. Het Raadhuis, het welk er van buiten vrij wel uitzag, stond vlak voor onse herberg ter regterzijde. Wij zijn niet in het zelve geweest, om dat er van binnen niets bijzonders in te zien was. Ook uitwendig valt aan hetzelfde niets op te merken, dan alleen, dat er drie goten aan hetzelfde zijn, eene in het midden en eene aan weerskanten van het gebouw, welke goten, in het formaat van koppen van dieren, ten minsten 2 a 3 voet buiten den voorgevel vooruitsteken, en het water, dat vande daken afvloeit, op de straat uitspuwen. Voor het Raadhuis wierd de groenmarkt gehouden, het geen eenige levendigheid veroorzaakt. Onze aandacht viel bij deze gelegenheid op de kleding en houding der Oldenburger vrouwen, welker ranke gedaante en losse gestalte wij bewonderden. Hare korte jakjes, welke rondom het lijf sluiten, bevorderen hare goede houding en staan niet kwaad, doch de zwarte manshoeden met brede randen en brede afhangende linten, waarmede de meesten haare hoofden versieren, mishagden ons zeer. De melk dragen zij niet met een juk, waar de emmers aan vast gemaakt zijn, naar de stad, maar op hare [7] hoofden in een vaatje met een deksel. Op het hoofd leggen zij eerst een klein rond kussentje; zetten dan het vaatje, het welk zeer helder en zindelijk geschuurd is, er op, en weten hetzelfde vervolgens op eene zeer behendige wijze te dragen, zonder het met een der beide handen vast te houden.

Na het ontbijt gingen wij eene groote wandeling doen, om te bezien, al wat er in en buiten de Stad bezienswaardig was.

Oldenburg ligt op de Hunte, een riviertje, het welk uit Bisdom Osnabrurg ontspringt, door het Dimmer-meir gaat, daaruit komende Lohne genaamd wordt, achter Diepholt den vorigen naam herneemt en in het Oldenburgsche inde Weser valt. Voorheen was het Landschap, het welk inden Westphaalschen Kreits ligt, en omstreeks 22 uur lengte en 18 uur breedte zal hebben, een graafschap, maar thans is het een Hertogdom. De stad zelve zal zoo groot zijn, als het vierde gedeelte van Groningen en telt bijna 6000 inwoonders. Zij prijkt met drie torens; de een is de stadstoren; de tweede is een kleiner toren en staat bij de na te noemene kapel; en de derde is de toren van het Slot des Hertogs, welke laatste de fraaiste is. Hij is wit en zeer goed onderhouden, en het is wel jammer, dat de tegenswoordige vertimmering van het slot, het welk met eenen vleugel wordt vergroot, net behouden van dezen toren, die nu in een der beide hoeken van het gebouw zou komen te staan, niet gedooft, en dezelve dus zal worden afgebroken. het slot of paleis staat dicht bij een der poorten. het plein voor het zelve was met verscheidene, sommige oude gebouwen bezet. Dezelve zouden alle worden afgebroken, op dat, bij de inrede in Oldenburg, het gezigt op het paleis geheel vrij en open zoude zijn. Deze vertimmering, welke zich bijna over het geheele gebouw uitstrekt, zal ontzaglijk veel moeten kosten.

57 Omvademen: omarmen, met beide uitgestrekte armen omvatten.

In onze wandeling gingen wij eerst de hoofdkerk zien. Zij staat op de markt, is met een koperen dak gedekt, en van binnen gebouwd in den smaak vande rotunda van Rome.⁵⁸ Van buiten is de kerk langwerpig vierkant, doch treedt men haar binnen, dan is zij rond, op zuilen rustende, en drie étages hoog. Van boven is de kerk als een koepel gebouwd, fraai gestukadoord, en in het middenpunt van een hoog rond vengster voorzien, waardoor de Zij haar voornaamste licht ontvangt. De bank vanden Hartog was op de tweede étage, tegen over de preekstoel, en met rood satijn versierd. De preekstoel was zeer eenvoudig en zonder zichtbare trap. Achter denzelven is een kamertje, waarin de predikant zich onthoudt, als hij vóór, onder of na den dienst, niet dadelyk voor het altaar of op den kansel staat. Uit dat kamertje, waarin ook de opgang van den preekstoel is, kan men door twee deuren, waarvan er een [8] aan elke zijde van den stoel is, voor het altaar komen, het welk vóór den kansel staat en door eene lage ballustrade van de kerk gescheiden is. Boven dat kamertje was het orgel. Alles was eenvoudig, zonder versierselen, en toch inwendig prachtig en schoon. Voor dat men het eigenlijke kerkgebouw binnen treedt, komt men eerst een vierkantig portaal door, het welk geheel gestukadoord was en twee nissen prijkten, in eene vandewelken de buste vanden Laatste Graaf van Oldenburg was, terwijl zich inde andere die van den eersten hertog bevond. Aan weerskanten zag men ter wederzijde van de nis gelijk gemetselde poorten. Door de poorten ter linkerzyde gingen de kerkgangers de trap op naar de tweede en derde étage, waardoor in de kerk zelve geen trap of opgang zichtbaar was. Voor de poorten aan de regterzijde waren traliendeuren: achter de eerste deur, bij den ingang van het portaal, stond een tinnen doodkist, waarin, zoo ik meen, het lijk van den eersten Hertog lag, die de vader van den thans regerenden Hertog is geweest, en in den jare []⁵⁹ gestorven is. Het openlyk zichtbaar zijn van den doodkist heeft iets onstatigs, het welk op ons gevoel eene onaangename uitwerking heeft. Uit de kerk begaven wij ons naar den tuin des hertogs, dien wij bij eene der Stadspoorten ingingen en weder verlieten op den weg, die naar het bosch leidt. Aan het einde van den tuin, die in eenen Engelschen smaak aangelegd is en langs een breed water loopt, komt men aan den fruit, ooft en bloemtuint, die vrij groot is en in het vierkant met eene zware muur omgeven is. In plaats van latwerk is er zwart geleverd koperdraad, in langwerpige vierkante ruiten, over den binnenzijde der muur gevlochten, om den vruchtbomen daaraan te binden en langs te leiden. Het tuiniers huis zagen wij aan het einde van dezen bemuurden tuin liggen.

Vermits er de Hartog, gedurende de vertimpering van het Paleis, zijn intrek had genomen, wilden wij hetzelfde niet te nabij komen en doorwandelden dus ook dezen tuin niet. Alles was fraai aangelegd en goed onderhouden, doch zonder pracht of kostbare sieraaden. De Hertog, dien wij gedurende ons verblijf in Oldenburg, niet te zien kregen, moet reeds een man van gevorderde jaren zijn, Zijn zoon, die ons in een Droske op onze wandeling over de stadswallen kwam voorbij rijden, was een man van 34 jaren. Hij is Lieutenant Generaal in Russischen dienst en zoude in deze maand trouwen met eene Princes van Anhalt-Schauenburg. De Droske is een Russisch rijtuig voor een persoon, op vier lage wielen, eenigzins inden smaak van een triumphkar der Ouden, en bespannen door één paard, het welk door een knecht, vóór op het lagere gedeelte van het rijtuig zittenden, bestuurd wordt. Van verre maakt dit rijtuig eene wonderlijke vertooning, inzonderheid omdat er een [9] boog over het voorste gedeelte van het paard als gespannen is, waarin het dier het hoofd schijnt te houden, vooral indien hetzelfde jong en moedig is. Door middel van een klein toompje, aan het boveninde van den boog vastgemaakt, tracht men zelfs het hoofd meer in de hoogte te brengen.

De wallen van Oldenburg zijn bij uitstek schoon, niet zoo zeer om derzelver hoogte, welke niet uitsteekt, als wel, om derzelver fraaijen aanleg, die ons nog meer beviel, dan de wallen te Zwol. Overal wandelt men onder eene zware laan bomen, terwijl eene tweede laan dient voor de rijtuigen. De weinige bastions, die er zijn, zijn met de schaduwrijkste bomen beplant. Men zegt, dat alleen in Bremen de stadswallen schooner zijn, dan die van Oldenburg.

Vandaar gingen wij het kerkhof zien, het welk even buiten Oldenburg ligt en zeer groot is. De weg, die er heen leidt, is met vier rijen bomen beplant. Een eind wegs buiten de stad zagen wij ter wederzijden van de laan een groot, open plein, alwaar de paardemarkt gehouden wierd en verscheidene tenten stonden, even als of het kermis was. Des morgens had een vaandel, uit de stads-

58 Bedoeld wordt het Pantheon te Rome. Een voorportaal leidt naar een ronde koepeltempel. Het licht valt naar binnen door een opening in het midden van de koepel.

59 Open gelaten ruimte.

toren gestoken, ons reeds aangekondigd, dat het heden paardemarkt zoude zijn. Daar de handel in paarden voor het geheele Hertogdom bijzonder gewigtig is en daarenboven ook, uit eenen prijswaardigen yver van dezen regerenden hertog, hoe langs zoo uitgebreider wordt, zoo heeft deze markt, welke viermaal in het jaar gehouden wordt, een grooten naam gekregen. De marktdag van heden was inzonderheid voor den handel in veulens en zeer jonge paarden geschikt, doch wij zagen er desniettemin ook zeer schone hengsten en andere volwassene paarden.

Ons oogmerk was thans het kerkhof te gaan bezichtigen, en wij maakten dus allen spoed, om deze woelige markt, waar zoo veel geschreeuwd, gejaagd en gehandeld wierd, te verlaten en den stillen dodenakker opte zoeken. Nooit hebben wij eene begraafplaats gezien, die, bij het statige van eene rustplaats voor doden, zoo weinig akeligs en sombers heeft. Bij den ingang staat eene oude kapel met eenen ouden boom. Vóór deze kapel, die niet meer gebruikt wordt, dan nog wel enkel tot het uitspreken van eene lijkrede, en die er ook van binnen morsig en vervallen uit ziet, staat een oude lindeboom, die zijne brede takken over een monument, boven eene begraafplaats opgericht, schilderachtig uitbreidt. Waarlijk hier slaapt het stof; hier heerscht eene stille, bekoorlijke rust; hier zou men wenschen eenmaal te mogen slapen! Het kerkhof, het welk zeer groot is, is als bezaaid met grafnaalden. Achter op hetzelfde staat de begraafplaats vanden Hertog, het welk een zeer hoog gebouw is, en, hoe zeer het naar mate van deszelfs hoogte niet lang is, ons echter, toen wij Oldenburg bij onze heenreis van verre zagen liggen, toescheen eene kerk te zijn. Acht of negen trappen leiden naar boven, naar den ingang van het gebouw. Boven de deur staat in het Hoogduitsch een opschrift, het welk, zoo wij ons wel herinneren, daarop nederkomt, dat de vaderlandsche aarde niet zwaar drukt op die genen, die door hunne verdiensten de lief[10]de hunner medeburgeren bezaten. Het speet ons zeer, dat wij niettegenstaande alle aangewende moeite, deze begraafplaats niet van binnen konden zien. De Architect, bij wien heden de sleutel was, bevond zich niet te Oldenburg, en in zijn huis wist niemand, waar hy de sleutel geborgen had.

Men verhaalde ons, dat dit gebouw aan den Hartog eene aanzienlyke som gelds gekost had, en dat in hetzelfde een fraai monument was, waaronder de vrouw vanden thans regerende Vorst begraven lag met een harer kinderen, van hetwelk Zij inde kraam gestorven was. In den omtrek van deze katacombe waren de kostbaarste en aanzienlykste grafnaalden en monument[en]. Het fraaiste en prachtigste van allen was dat van den Graaf Holmer, geboren in 1741 en voor eenige jaren - 1806 - gestorven. Hij was de Minister van den vorigen Hartog, die zich met de publieke zaken weinig bemoeide en het bestuur van het hertogdom schier geheel in handen van dezen braven man liet rusten. De Minister regeerde veele jaren met wijsheid en zachtheid, maakte nimmer misbruik van zijne hooge magt, en gedroeg zich altoos waardig het vertrouwen van zijnen meester. Hij stierf in armoede en de Hartog vereerde zijne nagedachtenis door het oprigten van deze rijke tombe, welk van voren en van achteren een ijseren traliendeur heeft, zoo dat men door het monument, van een fraai marmer gebouwd, in en welks midden de loden kist staat, kan heen zien.

In geheel Oldenburg versiert men de graven der kerkhoven met bloemenkranssen, ook de gemeenste klasse, kroontjes en tempeltjes van klatergoud en zilver plaatst. Op sommige graven groeiden levendige bloemen en kleine heestergewassen; aan de grafnaalden hingen kranssen, en de kinderen of naverwante vrienden van de verstorvene gaan de grafzerk zelden voorbij, zonder er ten minsten een hand vol bloemen op te strooijen. Eene arme, geringe vrouw zagen wij op eenigen afstand eenen afgelegenen grafheuvel van het onkruid zuiveren en eenige bloemen planten. Zij weende en hefte zich van tijd tot tijd op, om hare tranen met haren voorschoot te drogen. Niemand hinderde haar in dezen keurigen arbeid, en, hoe zeer het kerkhof door verscheidene wandelaren bezocht wierd, zoo was er toch niemand, die geen eerbied voor hare smart had, of haar met eene lastige nieuwsgierigheid bekommerde. In het gansche hertogdom is geen eenige kerk, waarin men thans nog doden begraaft, en waarlyk men kan de gezonde lucht in deze kerken, de effene bevloering derzelve, en de ruime kerkhoven, die de oude begraafplaatsen vervangen hebben, niet zien, zonder hartelijk te wenschen, dat ook eenmaal, in onze kerken ten minsten, het begraven der doden verboden moge worden.

Des avonds gingen wij weder eene wandeling naar het bosch doen, een keerden van daar naar Oldenburg terug langs eenen anderen weg, die aan het einde van het bosch begon en weer uitkwam op eene nieuwe brede laan of rijweg, met jonge bomen beplant, en wel, zoo men ons zeide, op kosten vanden Hartog, die veel liefhebberij scheen te hebben aan de cultuur van bomen, waartoe de grond, die overal zandig is, dan ook bijzonder geschikt scheen.

[11] Ter verfraaying vande stad besteedt de regering jaarlijks veele kosten, en alle publieke werken

zijn in de beste orde. De poorten der stad zijn fraai en verschillen grootelijks van onze vestingpoorten, welke akelige gaten in dikke brede wallen zijn. In Oldenburg gelyken de poorten meer naar den ingang van eene buitenplaats, en hebben wel iets van het ijseren tolhek op de punt te Groningen. Bij elke poort is een afzonderlijk staand gebouw voor de wacht, het welk met eenige trappen opgaat en van voren op eenige zuilen rust, maar worden toch verbeterd, want een de hoofdstraten was onder anderen geheel opgenomen en zou weder nieuw bestraat worden. Ten platten lande zijn de buitenmuren der huizen in kleine houtene, meest vierkante, jukken gebouwd, doch, in de stad Oldenburg zelve en in haren omtrek, zijn bijna alle huizen met kalk bepleisterd, welke, droog zynde, geverwd wordt, het zij als Bentheimersteen, het zij wit, het zij hoog of ligt geel. Zulke huizen maken eene goede vertooning en geven zelfs eenen vrolijken indruk. Men verhaalde ons, dat de reden van het bepleisteren der huizen gelegen was inde steenen, waarmede men dezelve bouwde, als welke de vochten doorlieten en dus geene droge woningen konden daarstellen. De noodzakelijkheid zal hier dus de mode geschapen en den smaak geoeffend hebben. De huizen zelve, zoo in als buiten de Stad, maar vooral ten platten lande, zijn vrij algemeen op de Westphaalsche manier ingerigt. De huisdeur is eene banser⁶⁰ of dubbelde deur, welke bij den boer op den dorschvloer of de deel, en in andere huizen op een ruim voorportaal leidt. Aan deze ruimte komen al de kamers van het huis uit en wordt de trap naar boven gevonden. Deze bouwdeur maakt, dat de huizen eene groote uitgebreidheid hebben en veel plaats beslaan. In de benedenkamers der huizen, welke voor op de straat uitzien, en zelfs ook op de bovenkamers, plaatst men voor aan de vensters allerlei soorten van bloemen en heesters, waaronder bijzonder gezocht zijn de Mijrtheboompjes⁶¹, de heliodroop⁶² en de rozen. Er is in de geheele stad en ook buiten dezelve bijna geen huis zoo gering, het welk niet de vensters op dezelfde wijze versiert heeft. Men gewent spoedig aan het gezicht van al die bloemen. Zij maken eene vrolijke vertooning, doch geven tegelyk ook iets van den indruk, welken vrouwen, die zich te bont kleden of te veel met bloemen overladden, gewoon zijn te verwekken.

Groote boerenplaatsen of boerderijen hebben wij in Oldenburgerland niet gezien. De schrale zandgronden en heidevelden van deze streken deden ons dezelve ook niet verwachten. In de boerderij scheen de Landman slordig te zijn en had uiterlyk, het geen tot dezelve behoort, in eene ongehavende orde. Vóór zijne schuur of den ingang van het boerenhuis lag doorgaans een modderpoel, zoodat noch de voetganger noch een rijtuig de groote deur kon inkomen, zonder tot over de enkels toe in het vuil te stappen. Voor hunne boerenwagens [12] spannen zij doorgaans Ossen, in plaats van paarden, en in veele huizen vindt men zelfs geen schoorsteen, maar moet de rook van het vuur, dat achter op den dorschvloer ligt, de deur uit zich eenen weg naar buiten zoeken.

Dingsdag den 8sten Julij 1817.

Heden verlieten wij de Stad Oldenburg weder. Het speet ons, dat wij geen' tijd hadden, om onzen terugweg over Rastede te kunnen nemen, zijnde een dorp, twee uren ten Noorden van Oldenburg gelegen, en alwaar men Ons zeide, daar de Hartog een lustslot had liggen.

Wij reden dan des morgens vóór zes uur uit Oldenburg over Timper en Helle, twee kleine gehuchten, naar het Blexhaus, en van daar verder langs denzelfden weg, dien wij gekomen waren, terug naar Leer, alwaar wij voornemens waren den aanstaanden nacht te blijven. Des avonds te half zeven kwamen wij te Bollinghuisen aan, zijnde eene buitenplaats vanden Heer Baron van Rheeden, bij Leer gelegen. Na eene goede wandeling op deze boschrijke en niet onaangename plaats gedaan te hebben, reden wij naar Leer, waar wij des avonds omstreeks te negen uur aankwamen. Hier bezigtigden wij den haven op den *Leer* of *Leda* stroom, welke den naam aan het vlek *Leer* gegeven heeft, als mede de *Hanenburg*, zijnde een oud slot met eenen toren, waarop een haan staat, aan het uiteinde van Leer in eene geringe buurt gelegen. Eene oude laan van zware bomen leidt naar het Slot, het welk thans nog tot eene gevangenis verstrekt. De *haan*, die op den toren staat, heeft het waarschijnlijk den naam van *de Hanenburg* gegeven.

[13] Woensdag den 9^{den} Julij 1817 keerden wij uit Leer naar Groningen terug, alwaar wij des avonds om 9 uur aankwamen.

60 Banser of ban(s)deur: grote deur die toegang geeft tot een deel van een boerderij.

61 Mite of mirt: altijd groene heester met witte bloemen en donkerblauwe bessen.

62 Heliotroop: sierplant met welriekende paarsachtige of witte bloemen.

Het reisverslag van een reis naar Bentheim, Munster en Paderborn door Adrien Jean Elisa van Bevervoorden, 1834.

29 Juillet. 1834

Nous partîmes de la Haye à 7½ heures du matin, ce jour là il faisait une chaleur excessive, et proprement nous aurions dû partir de meilleure heure. Après avoir traversé le bois, qui appartient à cette ville, nous nous trouvâmes sur une route dont l'empereur Alexandre⁶³, lui même, pendant son séjour en ce pays, vout à la beauté. En'effet elle fut toujours variée pour nous: là nous voyons des maisons de campagne; là des fermes, des fabriques des tuiles et des pierres, etc. ceci continua toujours jusqu'à Utrecht. La première endroit que nous passâmes fut le *Huis ten Dyl*, auberge, où les gens de la Haye vont prendre le thé, quelque fois; en suite nous arrivâmes au *Haagsche schouw*, ainsi nommé parceque: jadis il y avait un ponton, (en' Hollandais schouw.) pour traverser le Rhin, sur le ruel[le] cette auberge est située; maintenant il y a un pont. La chaleur augmentait toujours, et finit vers le milieu du jour par être insupportable, c'est pourquoi nous n'allions pas grand train. Depuis le *Haagsche schouw*, où les chevaux furent quelque peu nourris, nous eûmes toujours le Rhin à [2] côté, tantôt à droite, tantôt à gauche et cela jusqu'à Utrecht cependant ce fleuve n'est plus un fleuve ici, parceque quelque fois le moindre canal pourrait lui être comparé en ce pays. Nous n'eûmes pas le temps de nous arrêter dans la ville de *Leyde*, d'au <bleuont> célèbre, tant à cause du siège, que ses habitants, sont souvent contre les Espagnols en 15 ...⁶⁴ que par son université, qui a produit plus d'un grand homme. Tout ce que j'ai pu remarquer c'est la beauté de ses rues. Dont vue le *Brêestraat*, aussi large que trois voitures pourraient facilement y aller de front, traverse toute la ville d'un bout jusqu'à l'autre. *Leyde* est éclairé par des verrières; ce que la Haye pour la raison, comme dit quelqu'un que la Haye n'est pas encore n'est pas éclairée - pas encore. Par un chemin toujours également beau nous arrivâmes au grand village d'*Alphen*, où nous mangeâmes de délicieuses perdrix. L'église que nous allâmes voir n'a rien de remarquable. Au moment de vouloir partir il éclata un violent orage, qui nous retint encore une bonne demie heure. Après nous nous vîmes en voiture, pour Utrecht où nous arrivâmes après avoir traversé les villages de *Zwammerdam* et *Bodegrave*, assez florissants, la forteresse et ville de *Woerden* dont les fortifications, assez importantes, sont dans un triste état de déchéance, et dont les maisons ont un bien mauvais aspect, les villages à *Harmelen* et de *de Meeren*. Nous restâmes à [3] *Utrecht* jusqu'au lendemain.

30 Juillet.

Utrecht est une belle ville; elle possède une université. L'église du Dom est d'une architecture assez belle; la tour du Dom est une des plus hautes de notre pays. La nouvelle caserne, nommée *Willems Kazerne*, est très spacieuse, et bien bâtie. Le *Malie baan* est une jolie promenade, quoique pas très grande. Comme la chaleur au lieu de diminuer n'avait faite qu'augmenter nous n'eûmes pas de plaisir à aller voir les curiosités de la ville, où fut conclue la fameuse Union.⁶⁵ Nous logeâmes à l'ancien château d'Anvers, chez C. van Veen, où nous fûmes assez bien. Notre départ fut effectué à 5 heures de l'après midi; et par une route assez belle, quoique différent beaucoup d'une celle de la ville nous passâmes par le village du *Bilt*, qui n'est pas très remarquable. Différentes belles campagnes bordent la route qui conduit à Amersfoort; mais je me précipitai. Nous nous arrêtâmes encore avant d'arriver en' cette ville à une auberge nommée le *Huis ter Heide*, où les chevaux eurent de l'eau; vraiment les bêtes en avaient souvent besoin. Le chemin était assez montagneux, quoique aride, car c'est à cette hauteur que se trouve la bruyère, où campa le général Marmont⁶⁶, qui pour souvenir de [4] ce camp se fait élever une pyramide de terre; que nous pûmes apercevoir. *Amersfoort* est une ville

63 Alexander I (1777-1825). Tsaar van Rusland.

64 Leiden koos voor de zijde van de opstandelingen, tegen het Spaanse gezag. De Spanjaarden sloegen een beleg om de stad dat op 3 oktober 1574 werd gebroken. Het ontzet van Leiden wordt jaarlijks gevierd.

65 De Vrede van Utrecht werd op 11 april 1713 gesloten tussen Engeland en de Noord-Nederlandse Republiek enerzijds, en Frankrijk en Spanje anderzijds. Portugal, Savoye en Pruisen sloten zich aan.

66 Auguste Frédéric Louis Viesse de Marmont, hertog van Ragusa (1774-1852). Frans maarschalk en minister van Staat.

peu considérable. Nous ne fîmes qu'y passer. Mais aux environs de cette ville se trouvent une multitude de cultivation de tabac; la route est couverte jusqu'à une certaine distance de magasin où l'on sèche cette plante. *Hoevelaken*, petit endroit, fut le seul que nous rencontrâmes jusqu'à *Voorthuizen*, grand village, où nous débarquâmes à 10 heures du soir.

31 Juillet

Ce ne fut pas précisément à Voorthuizen que nous logeâmes mais dans une hotelerie nommée le vergulde wagen, tenue par Thomassen. Nous y restâmes aujourd'hui, pour laisser un jour de repos aux chevaux, et nous ne nous sommes pas repartis de notre séjour, quoique la chaleur fut insupportable. Voorthuizen est une commune très dispersée, et tellement que le cercles s'étend dans <l'espace> d'une heure et demie. L'église est très ancienne mais peu remarquable. Nous avons appris ici que le prince électeur de Hesse-Cassel - avec sa suite [s]ont passé pour se rendre à la Haye. Nous les avons rencontrés hier, près d'Utrecht. Vers le soir - nous eûmes de l'orage, qui ne dura pourtant pas longtemps.

1 Août.

Mais dans la nuit, il éclata avec plus de violence, et fut à longue durée. Après avoir passé agréablement [5] la moitié de la journée à Voorthuizen, car nous y étions comme à la campagne, nous nous mimment [en] voiture. Il faisait un peu plus frais que les jours précédents, ce qui nous fit beaucoup de plaisir. Le chemin qui nous conduisit au bois de Sourlès, était composé de bruyères, et par conséquent aride. Ce bois de Sourlès, est très grand, et bien beau aussi; mais il ne consiste presque qu'en sapins. Il nous porta presque au *Loo*, chateau royal, bâti par Guillaume III.⁶⁷ Nous le passâmes, et nous vîmes au drapeau qui flottait sur le chateau, que le roi⁶⁸ s'y trouvait. Le village d'*Apeldoorn*, qui n'est pas loin du Loo, et assez joli. Nous y fîmes halte, pour donner de la nourriture aux chevaux. Delà nous allâmes à *Deventer*, en laissant à notre droite le village de Twello, et en gravissant près de cette ville une haute digue, construite pour garantir le pays des inondations de l'Yssel, rivière sur laquelle est située Deventer. Avant d'arriver nous dûmes passer sur un pont de bateaux qui a été construit sur l'Yssel.

2 Août.

La plus ancienne ville de la province d'Overijssel, c'est Deventer. Cette cité est assez bien bâtie, et elle a des fortifications. Il y a un athinèe.⁶⁹ Nous allâmes voir l'hôtel [6] de ville, qu'on était occupé à peindre. Il y a beaucoup de portraits. Le *worp* est une jolie promenade. Elle a été bien emballer⁷⁰. On a facilité les bains dans l'Yssel, car sur cette rivière, sont beaucoup de petites maisons, où l'on peut se baigner pour 35 ou 37 cents. Nous logeâmes dans l'hôtel dit: Wapen van Overijssel, chez Deuss. A quatre heures environ nous étions en route pour *Holten*, village qui a souffert il y a, trouve, quatre années d'un violent incendie, qui avec beaucoup de maison consuma la moitié de l'église avec le clocher. Le chemin était assez joli, quoique ne consistant qu'en fougères. *Markelo* autre village où nous passâmes n'a rien de curieux.

Goor petite ville où nous arrivâmes alors, a une manufactur à toiles. Elle fut tèmoin d'un malheur qui arriva à l'un à nos chevaux. Nous ne pûmes pas aller à Delden avec les nôtres, nous nous vîmes donc forcés d'en prendre d'autres. A dix heures nous arrivâmes à la petite ville de *Delden*, le vout l'église est assez jolie. Il y a plusieurs pierres ou il y a des cercueils. Nous y finîmes notre séjour chez Van Hoek; le maître de poste.

3 Août.

Le jour suivant nous demeurâmes à Delden. Les chevaux qui étaient restés à Goor sous la sauvegarde du cocher <noirrirent> à 9 heures. Le malade était rétabli. Il ne se passa rien d'extraordinaire ce jour ci. Mais comme cette journée [7] est trop courte pour mon journal, je tâcherai de remplir encor un peu, de place en parlant de Delden et ses environs. J'ai dit que l'église est jolie. La maison de ville est assez bien pour une petite ville comme Delden. Voilà tout ce qui mérité d'être vu cet endroit. Mais dans ses environs est la grande campagne nommée Twickelo, qui a des possessions presque centenaire. Il y a encore plusieurs autre terres de moindre dimention. Nous allâmes voir une terre qui

67 Stadhouders Willem III (1650-1702).

68 Willem I (1772-1843). Koning der Nederlanden.

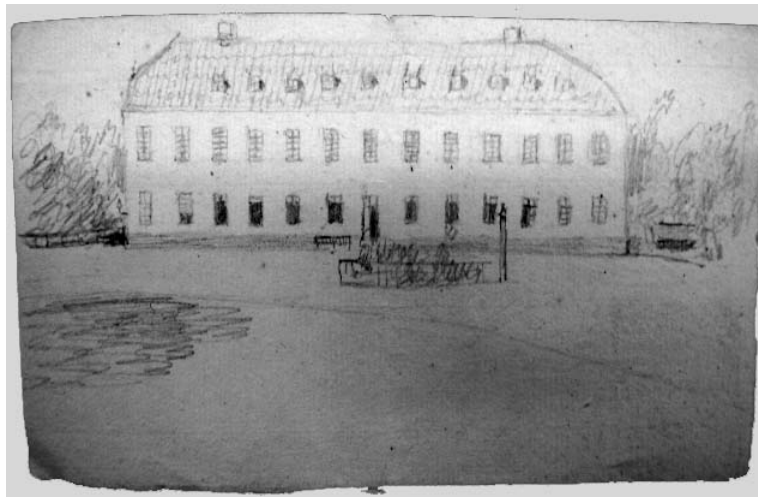
69 Het Athenaeum van Deventer.

70 Er zou moeten staan: *balisée*; de route is goed aangegeven.

nous appartient, nommée Oldemeule, dont le château a été démoli, il y a fort longtemps. Il y a plus qu'une ferme. Pour y arriver nous dûmes aller pendant une heure par un chemin assez fatigant. Aussi les dames de notre Compagnie ne purent retourner, et nous prîmes un chariot du meunier de la commune d'Eulen, qui les mena jusque près de Delden. Demain nous partons à 6 heures pour Bentheim.

4 Août.

Il faisait beau temps, quoi que un peu chaud. A mesure⁷¹ que nous approchâmes de l'Allemagne, le pays devient quelque peu montagneuse. Nous passâmes par le village de *Hengelo*. En suite nous arrivâmes à *Oldenzaal*, petite ville, qui n'offre rien de curieux. Comme on nous dit que le chemin était trop sublimente⁷² pour nos propres chevaux, [8] nous prîmes la poste pour Bentheim. Comme j'ai dit plus haut le chemin devint montagneux. Nous passâmes bientôt les frontières, qui ne consistent qu'en un pont sur un ruisseau, et, <un> pillier⁷³ qui indique là limite: Bientôt nous arrivâmes sur une montagne assez haute, d'où là vue était superbe - Mais il nous arriva encore un malheur. Comme on a jeté des cailloux sur la route, et qu'une de nos glaces de voiture n'était pas trop bien affirmée, elle se détacha, et comme un malheur ne vient jamais sans un bonheur, on s'était aperçu de ceci; de sorte que quelqu'un de la compagnie <ratrat> la glace, et l'empêcha de tomber, par les violentes secousses, qu'eut la voiture en passant sur ces gros cailloux. Heureusement cela ne dura pas longtemps. *Gildehaus* nous oit⁷⁴ bientôt dans ses murs, pour passer ainsi, parceque ce n'est qu'un village, et par une assez belle route, et en gravissant et en descendant toujours, nous arrivâmes au bourg de *Bentheim*, dont je parlerai plus tard; et enfin aux *bains de Bentheim*.

Maison des bain de Bentheim

5 Août.

Les bains ont leur bon et leur mauvais côté, comme toutes les choses. Surtout sont ils pernicious par les jeux, mais heureusement ici à Bentheim l'on ne joue presque pas faute ... de joueurs. La maison des bains, vis proprement les mai[9]sons. Car il y en a deux, et l'on va sur bâtir une troisième sont assez jolies. Mais ne confondons pas les choses. De ces deux maisons l'une soit pour les bains, quoiqu'il y a quelques logements, et l'autre exclusivement pour y loger les baigneurs. Je donnerai après une description des bains-même, et quand: l'extérieure des bâtiments je renvoie le lecteur, si jamais quelqu'un lit ce barbouillage, à la gravure que j'ai tâché de faire, tant bien que mal. On y voit aussi une rotonde, dans laquelle est renfermée la source où on danse comme on le verra, plus tard. Les

71 mesure. Zou moeten zijn: à mesure que: naarmate.

72 sublimente. Waarschijnlijk afgeleid van sublime en sarcastisch bedoelt: de weg was te geweldig (te slecht) voor onze paarden, we namen de postkoets.

73 pillier. Pilier; pilaar. Bedoelt: borne; grenspaal.

74 oit is oud-Frans voor ait.

eaux' de Bentheim, sont sulfureuses, et pour cette raison pas trop agréables pour les patients qui sont tenus à en boire quelquefois 16 verres par jour. Près de la maison et la grande forêt de Bentheim, qui s'étend dans une dimension de plusieurs heures. Plus tard j'en parlerai. Oui on ne s'éterna pas de ces plu[s]tards, après, etc; il y a trop à voir ici pour écrire cela en une fois. C'est pourquoi je ne décrirai, les maisons, bois, etc. etc. qu'à mesure qu'ils se présentent dans les occupations. Et amusements journaliers - , et je commence. Aujourd'hui, nous primes un bain, ce que je dis nous comme une particularité car nous en prendrons du cas beaucoup mais pour <l'encor> ma promesse, et écrire une chambre de bain. [10] Une grande cuve de pierre à taille, occupe la moitié de la chambre. Deux robinets y versent l'eau froide et l'eau chaude tandis qu'un long tuyau de fer, bouche un trou qui fait écouler l'eau qu'ont employé les baigneurs. En outre on voit en une belle chambre des chaises, un miroir et une table. Voilà sont le mobilier. On peut pendre aussi des bains de douches, ce qui se fait par une espèce de sputes⁷⁵ que l'on fixe sur la partie malade; ensuite des bains d'acier, que l'on faises plus une espèce de poudre dans le bain <on en tout novi> qu'and et du bain a vapeurs. Pour les prendre il faut s'asseoir dans une espèce de *Kok* de bois⁷⁶, dans lequel le pieds seul est dehors, et aussi après on recut la vapeur, par un trou, qui est pratiqué par terre, la bon ton, ces bains ne sont pas très agréables. Le reste de la journée fut employé à se promener dans la forêt, à causer; à diner ce qui se fait à table d'hôte, etc. Rien d'extraordinaire aujourd'hui. Mais encore un mot. Trois fois par jour des musiciens, assez bons, nous régalaient sur des airs allmands etc. Le matin de 7 à huit heures. Au diner, et à 8 heures du soir, ce qui est très agréable.

6 Août.

Aujourd'hui il ne se passa rien d'extraordinaire, si non que le soir il y eut un très violent orage; avec une grêle tellement grosse qu'elle a du causer beaucoup de dommage et que nous tirâmes au blanc.

7 Août

Tous les matins je fais une promenade dans la forêt, dans laquelle on pourrait aisément s'égarer. Aussi y a t'il des places marécageuses, désagréables pour celui qui tombé dedans. Nous allames voir le château du prince de Bentheim, au bourg de ce nom. Le palais, si l'on peut encore le nommer ainsi, ne présente presque plus [11] qu'un vaste amas de ruines. Il a été détruit principalement par les Français, lors de leur campagne en Allemagne. Cependant il est encore assez remarquable, parler antiquité. Nous rêcus entre autres des armures, du temps des payens; d'antiques, portrait de famille, et un puits, profond de 180 pieds, qui contient 150 pieds d'eau. Les logemens du prince et de la maison, sont très simples, si non trop dans la prison, il y a un criminel condamné à la peine capitale. Le soir nous eûmes une petite reunion où quelque messieurs, déclamèrent des vers entre autre le poète S..... et où nous fîmes de la musique.

8 Août.

A 8 heures du matin luirron, nous partons pour Nordhorn, petite ville, dans le royaume de Hanovre. Après avoir eu une route abominable, et presque impraticable, nous passons par le village de Brandlicht, non très curieux et à 11 et demie heures, nous arrivons à Nordhorn. Cette petite ville est cesser florissante. Son église est jolie, a 4 heures nous nous reunîmes en voiture, mais une pluie qui survint, rendit la route tellement mauvaise, que nous fûme[s en] difficulté de la passer. Enfin à 7 heures nous sommes de retour à Bentheim. Rien d'autre.

9 Août.

Aujourd'hui, Samedi, tout est tranquille ici, et con[n]u [12] il n'y a rien d'extraordinaire à écrire, je m'en vais un peu dèpeindre la forêt. Mais je me trompe. Le prince de Bentheim-Steinfurt est venu ici ce matin. Il a parle à tous les baigneurs m'a aussi adresse la parole. Mais revenons à nos moutons. La forêt de Bentheim est pour la plupart composée d'arbres de pins. Il y a tant de places marécageuses, comme j'ai dit plus haut qu'il faut bien prendre garde de ne s'y enfonser. Le gibier y est assez frèquent on y trouve des cerfs, des lièvres, des perdrix, et d'autres oiseaux de chasse.

10 Août.

Nous commençames cette journée par aller à Bentheim voir l'église, qui est assez jolie, mais non très extraordinaire - L'après dinêr il s'assembla du monde des environs; et le soir l'on dansa dans la

75 Een combinatie van Frans (espèce) en Nederlands (spuit).

76 *Kok* de bois. Mogelijk bedoelt: coque: eierschaal. Bedoelt: een houten schaal om in te zitten maar waar de voeten over de rand steken.

rotonde, le dernier bâtiment, car c'en est un, est bâti autour de la source; il est rond, et pas très large (voyez ...) Aussi ne peut on⁷⁷ y danser que des walses et des galops. Maintenant il faut que je raconte une anecdote, qui est véritablement arrivée. Il arrive aujourd'hui, certain Mr E. de G... , qui tourmenté d'un rhumatisme pas très considérable, voulut subir une opération. Il commença par boire trois verres d'eau, au puids. La dessus il fit une partie d'échec; ce [13] qui d'abord ne vaut rien, parcequ'on doit se promener après avoir bu l'eau de la source. Il prit un bain de dire olie⁷⁸, alla se promener à Bentheim, vit le chateau, bu de l'eau du puids de 180 pieds de profondeur, (voyez plus haut), revient, et eut le lendemain une violente diarrhée. Il fut, où plutôt s'imagina d'être malade, et croyant mourir à Bentheim. S'il y restait plus longtemps, il prit la poste deux jours après, et partit. L'un gueul.

11 - Août.

Nous fûmes un tour à Schutterop, où Schuttorf ou torp, petite ville, à une lieue des bains. Elle à encore des fortifications, qui tombent en ruine. On nous dit que le gouvernement d'Hanôon⁷⁹ les fera restaurer. L'église est assez bien pour la ville; mais ce qui est plus remarquable c'est la ruine du chateau de Schutterop; complètement une ruine, car il n'y a plus que les quatre murs qui sont debout. Il est abandonné, cependant il y a un monsieur qui habite une partie qu'on a rebati, et qui n'en soit jamais; c'est qu'il est miscentrope. En cette ville existe encore un usage digne du moyen âge: le voici. A certaine fête, aussi longtemps que la cloche de la paroisse sonne, chaque maison de Schuttorp doit payer une taxe. (jadis elle revenait au souverain du pays, maintenant elle est pour le gouvernement de Hanovre) p. ex. un sou, un ducaton, une dute, même une demie et un quart de dute, ce n'est pas tout. Si on n'a pas payé, la somme augmente double chaque heure, de sorte qu'on <avait> quelque fois des familles ruinées pour leur négligence. Nous retournâmes par les carrières de pierre que nous ne regardâmes pas à cause qu'il faisait trop tard. Mais de la montagne, nous jouîmes de la vue magnifique et qu'il est impossible de dépeindre. Nous y pûmes voir à 5 lieues à la ronde; et quand le jour est très serein, on doit [14] y pouvoir voir Munster, qui est à 12 lieues d'ici.

12 Août.

On tira au blanc aujourd'hui, et c'est là tout? Non, il y eut un coureur hard oder snellaüfer⁸⁰ et qui en 200 minutes, allait revenir⁸¹ 3 fois de Bentheim où bati distance d'un ¾ heure.

13 Août.

Mercredi 13 août se passa très tranquillement; et seulement vers le soir il y eut tir à l'oiseau.

14 Août.

Le musicien Mendelsohn⁸² donna ici concertier. Il joue du violon et de la flute, mais médiocrement. L'entrée n'était aussi que 12 sous. Après la musique l'on dansa dans la rotonde jusqu'à 3 heure du matin.

15 Août.

La société alla faire un tour à la rivière le Vecht, chez un nommé Eigstuun. Je ne fus pas de la partie; et pour me [re]compenser, lè coureur, Levi, nommé plus haut, fit une course, à tour de toutes les allées qui <conntourent> le bain. Je jouai à la banque, mais je ne fus pas heureux !

16 Août.

S.A. le prince de Bentheim fit sa visite de touraine aujourd'hui. C'est un prince très aimable, et pas du tout hautain. On l'a dépouillé de tout, excepté de ses domaines; on lui a en vèrité donné le rang de prince, mais il me semble qu'il vaut mieux être comte, et seigneur des comtès de Bentheim et de Steinfurt, que prince, et avec cela seulement un riche [15] particulier. Pourtant le prince entretiens une compagni de 60 hommes, qui portent l'uniforme hanovriene. Le soir tir au blanc; tandis que nous fûmes un tour en voiture.

17 Août.

C'est Dimanche; on peut s'en apercevoir surtout la nuit; car les gens des environs qui viennent pour célébrer le Dimanche; <ils> font d'une manière digne de Benthuis en sorte qu'on n'entend toute la

77 Aussi ne peut on. Zou moeten zijn: Aussi peut on.

78 Nederlands (olie) in plaats van Frans (huile).

79 Hanau.

80 snellaüfer. Een combinatie van Nederlands (snel) en Duits (läufer).

81 Er staat: revint.

82 Felix Mendelssohn-Bartholdy (1809-1847). Componist.

nuît que crier, disputer, sourir etc. Heureusement l'administration a eu soins d'afficher que l'on fermerait les logements à minuit; mais malgré cet ordre on ne peut dormir tranquillement. Le bal dans la rotonde, si l'on peut nommer bal, quelques danses exécutées dans un trou, éclairé par des chandelles, le bal, donc, eut lieu comme de coutume. Voilà tout pour aujourd'hui, excepté que nous vîmes encore le coureur.

18 Août.

Les carrières de pierre, que nous allâmes voir aujourd'hui, produisent beaucoup; car les pierres de Bentheim sont assez employé en Allemagne et même dans les Paysbas. Nous en vîmes d'une circonférence immense. Dabord on peut frotter les pierres comme la table, car ce n'est qu'en les faisant sécher dans l'air qu'elles deviennent dures: celles que l'on en tire sont rouges et blanches. Les dernières sont meilleur[16]res. Nous nous étonnâmes qu'une quantité qui était commandée fut taillée et machinée dans les carrières même. Ce qui doit être curieux c'est de voir fendre les pierres; mais nous ne le vîmes pas.

19 Août.

Aujourd'hui Mardi la seule chose qui mérite d'être citée est que nous allâmes faire un tour de promenade chez un paysan nommé Lepuccen, dont la ferme est située cè la rivière le Vecht; et cela dans la société de[la] Mrs. L.... père et fils. Nous y arrivâmes au bout d'une petite heure, par un chemin assez beau. Le Vecht a un aspect misérable, car ici il est si peu profond qu'une charrue, attelée de deux chevaux et conduit par cet homme, le traversa.

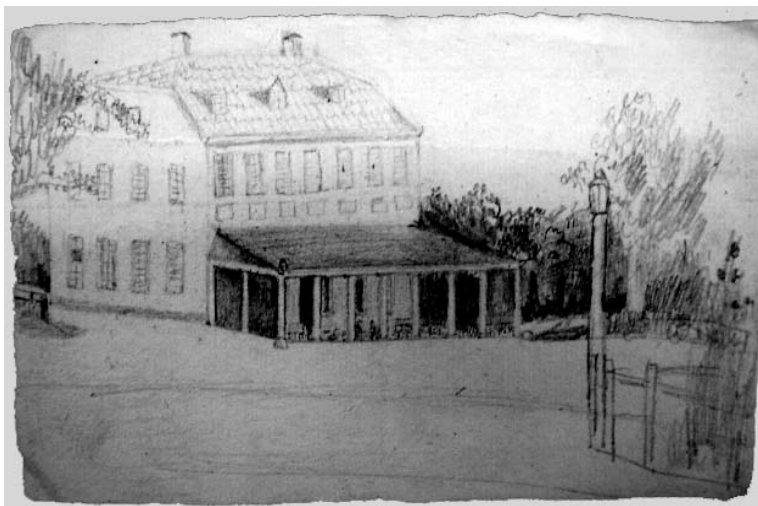
20 Août.

L'église Catholique Romaine est grande, ancienne mais pour ainsi dire passée. Il y a un roc près du château de Bentheim, nommé l'oreiller du diable: une légende populaire dit que le diable dans le temps qu'il voyageait encore !!! S'endormit sur ce roc; et d'autre ... nihil !

21 Août.

Je fis un tour de promenade à l'Herberg, à une grande heure de notre séjour. Après avoir traversé une grande partie de la forêt nous y arrivâmes. Sur cette montagne se [17] trouvent plusieurs rochers de la dimension <d'une minute>, on y voit des traces d'animaux, tels que chevaux, vaches, cerfs, élans, etc, comme aussi d'homme; ces traces sont pétrifiées, et l'on dit que'elles datent du déluge, lorsque pour échapper aux eaux, hommes et animaux se réfugièrent sur les montagnes. Enfin, on dit là, mais les on dits sont menteurs. Une très belle vue, fût aussi ce dont nous jouîmes. L'Isterberg est exilé aussi à la justice; on y exécute les criminels. En Allemagne la seule peine capitale est celle de la décapitation, on place le délinquant sur une chaise et etc.

J'espère bien dormir cette nuit <autant> promenée aujourd'hui de 3½ heures.

Logement des bain de Bentheim

22 Août.

Le matin on se lève ici à 6½ heures; on est réveillé par une musique, quelque fois bonne; mais souvent médiocre et mauvaise; car ce n'est que le soir que les musiciens sont de bonnes pièces, parceque alors

on y fait attention. Ensuite on va boire de l'eau minérale, et on se promène autour de la rotonde, après quoi on prend son bain, et l'on va déjeuner. Jusqu'à 11 heures, chacun se promène vague à ses affaires, lit, écrit tout le monde fait ce qu'il veut. On se réunit alors sous la colonnade, où les messieurs font une partie d'échecs jusqu'au dîner. Après le repas qui commence à 2 et finit ordinairement à 3 heures on prend sa table, ou on sort ou l'on joue oublie prendre the ou du café; et quand on bu encore de l'eau à 7 heures du soir, et qu'on [18] <se rèuni> quelques instant dans la salle à diner, on court au jeu de la roulette, ou l'on se retire dans ses appartements, ce qui se fait entre à 9 heures. Voilà comment on remplit une journée ordinaire. J'ai écrit ceci faute de mieux; voici encore quelques remarques que j'ai faites. Les Allemands sont en général plus gais et moins graves, ou phlegmatiques que les Hollandais; et ce qu'il faut dire à leur honneur, c'est qu'ils sont aimables, affables, et secourables envers les étrangers et avec cela très désintéressés: Mais quant à la propreté, et à l'ordre, ils ne peuvent soutenir la comparaison, avec nos compatriotes; car j'ai vu dans plusieurs villes et villages, entre autres à Schutterop, à Nordhorn etc, j'ai vu, dis-je le fumier devant la porte de chaque maison; et souvent il manque aux maisons les plus considérables certain petites chambres, etc. Les tapis ne sont pas d'usage en ce pays, car pas même chez le prince de Bentheim j'en ai vu, enfin voilà tout; quand j'en saurai plus je l'écrirai.

23 Août.

Le soir de cette journée, nous fûmes un charmant tour de promenade, par le jardin de chateau de Bentheim, qui en quelques parties, est très joli, à une auberge nommée *de Muis*, où nous bumes le thé, et ou je tirai une tr[a]ce, d'un paysage charmant.

[19] 24 Août.

Aujourd'hui Dimanche c'est la fête de notre roi.⁸³ Il faissait mauvais temps, en sorte qu'il ne vint pas beaucoup d'étrangers. Aussi l'anniversaire de S.M. ne fut pas célèbre une manière éclatante, vu qu'il n'y avait à ce moment que trois ou quatre Hollandais aux bains. Nous bûmes cependant à son auguste, santé. Mais le Dimanche fut célébré comme de coutume, car dans le moment que j'écris ceci, l'on danse à faire plaisir et pitié. Nous nous dispenser de partir demain, mais le départ n'est pas encore sur.

25 Août.

Il fut différé jusqu'à demain; à cause du mauvais temps. Je profitais des moments qui me restèrent pour aller voir une pyramide, où un monument, situé à un quart de lieue des bains; elle a été érigée en l'honneur de <l'ha[u]teur> d'un des dernier comtes de Bentheim. Le soir nous prîmes congé des personnes qui furent avec nous ici entre autre de Mr et M[ada]me Kist, que nous espérons revoir à la Haye; de Mr et M[adam]e Spandau, du bon ministre Laar, avec son fils le candidat, de Mr Nos, du peintre Roesen, qui a été assez aimable pour me donner un souvenir, de mon grandoncle Sickama⁸⁴, sans oublier le docteur des bains Mr Plagge, et [20] si tout va bien, demain nous nous mettrons en voiture, et ... fouette cocher. Presque tout le monde part demain.

26 Août.

Une triste route, et monotone nous conduisit des Bain, par *Bentheim* et une auberge tenue par un Metker, à *Burg-Steinfurt*. J'oublie de dire que la route était si mauvaise aux commencement, et si lourde à la fin, que j'ai du marcher une heure et demie, tandis que notre domestique fut fantastic[qu]e tout le temps. Arrivés à *Steinfurt* petite ville, et résidence du prince de Bentheim, Steinfurt, nous débarquâmes à l'hôtel de la couronne. Ensuite nous nous actionnâmes vers le Musée, qui est très joli pour une ville comme Steinfurt. Ce qui nous a le plus frappé c'est dans les livres, une bible du XVIe siècle, qui comme tout ces bibles, était écrite et ornée d'or et d'argent, et un manuscrit français. P.s même temps. Au reste, il y a des livres pour tous les genres; histoire, géographie, médecine, mathématique, généalogie, chimie etc; dans les tableaux quelques pièces de notre Jan Steen⁸⁵, et de Wouwermans⁸⁶, comme aussi de plusieurs Allemands; dans la chambre consacrée aux instruments chimiques, chirurgicaux, et raretés physiques, un boulet qui monte, au lieu, de descendre; une

83 Koning Willem I was op 24 augustus 1772 geboren.

84 Lambertus Jan Hora Siccama was gehuwd met Theodora Agatha van Westrenen van Themaet (HCO FA Van Haersolte, inv. nr. 415).

85 Jan Havicksz. Steen (1626-1679). Hollands schilder.

86 Waarschijnlijk Philips Wouwerman[s] (1619-1668). De in Haarlem geboren schilder werkte enige tijd in Hamburg.

machine phneumatique, plusieurs <microscopisch>, comme aussi, le corps d'un nègre, désèche entièrement; on l'a trouvé [21] dans le grand désert de Afrique, la peau d'un grenadier français, si dure et si épaisse, que l'on dirait voir d'une de boeuf; la peau d'un Brabançon⁸⁷. S'y trouvoit aussi, elle était plus épaisse encore; dans une chambre suivante une imitation du temple du St Sèpulcre; dans les pierres plusieurs pétrification entre autres un cerf, un morceau de chêne un nid d'oiseaux etc; dans les coquilles, un nautilus⁸⁸, une coquille de perle, et des milliers de coquilles différentes, les unes plus belles que les autres. Nous vîmes aussi la corne d'une *eenhoorn*; comme celle d'un rhinocéros. Alors ossements du mammouth etc etc. Nous en sortîmes assez contents. S.A. le prince de Bentheim, à qui mes parents avaient faits demander de lui pouvoir faire leur compliment, leur fit répondre, qu'il les recevrait avec plaisir, et qu'il les avisait à souper. Après leur départ, on vint me chercher de la part du prince et j'assistai au souper, qui était magnifique. Je vis dans son palais plusieurs tableaux des peintre R.....⁸⁹, dont j'ai parlé déjà plus haut; comme aussi une chasse faite <en vie> par la princesse. Nous nous couchâmes assez fatigués de notre journée.

27 Août.

Nous n'eûmes pas le temps d'aller voir le Bagno, pas de promenade du prince; nous rèparerons ceci en revenant Le prince eut la bonté de nous faire voir, une beau de gueux, du temps des gueux de notre pays la chaîne du comte de Hom, et plusieurs bag<ues de> ce temps là. Après avoir èté faire nos adieux à Leurs Altesses, nous [22] partîmes à 2 heures et demie, pour *Munster*. Par un chemin détestable, et même assez dangereux, et à la faveur d'une pluie continuelle, qui nous empêcha de jouir de la vue qui en quelques endroits était assez jolie. Nous arrivâmes, après avoir laissé à notre gauche la ville d'Altenberghe, et à la droite le village de Laar, Le Munsterschen Hofe, tenu par Nölcken, fut l'hôtel où nous descendâmes.

28 Août.

Je m'éveillai ce matin en sursaut par le bruit des cloches, et avec dépit je m'écriai avec Boileau⁹⁰

“ Aussitôt dans les airs mille cloches èmues.

“ D'un funèbre concert font retentir les nues.

“ Et se mêlant au bruit de la grèle et du vent,

(Il pleuvait, en effet, et il y avait beaucoup de vent)

“ Pour honorer les morts, font mourir les vivants”.

Boileau ... satire sur les eut arras de Paris.

Enfin, qu'y faire; ceci me rappela que Munster est une ville catholique. Cette ville, très ancienne, est bien déchue de la splendeur où elle était au temps de ses évêques. Aujourd'hui encore cependant, il y a un évêque, elle est capitale de la Westphalie, et résidence royale. Munster est célèbre par bien des faits historiques; la paix de Westphalie, qui y a été conclue, le royaume qu'y ètablit [23] Jean van Leyden de funeste mémoire, en attestent. Je reviendra bientôt à ses deux objects - Après déjeuner nous allâmes a la Bibliothèque, qui a été fondée par le prince de Fürstenberg⁹¹; elle est très bien organisée, et même assez riche, certain livre que nous avons cherché inutilement ailleurs; et qui était rare, s'y trouvait. Comme dans toute bibliothèque il y a des bustes; ceux qui se trouvaient ici étaient de Goète, Schiller, Herder, Homère, Lascon⁹², du prince de Fürstenberg etc. A midi on ferma la bibliothèque; ainsi nous dûmes la quitter et, comme les églises étaient fermées, nous allâmes voir la salle, où fut conclue la célèbre paix de Westphalie, en 1648. Tout y est resté comme les représentants des *nations* l'ont quitté, et, quoi qu'on y tient encore le *land dag*, les coussins, où les premiers se sont assis, y sont encore, comme aussi leur portraits. En les contemplant j'ai remarqué entre autres celui duc d'Anjou, du comte Oxenstiern, du roi de France Louis XVI (qui n'y assista cependant pas) du baron de Clant, de notre pays, etc. etc. L'on nous montra ensuite, la main d'un notaire, à qui en l'avait

87 Brabançon. Mogelijk een koeienras.

88 De nautilus is een inktvis uit het tropische deel van de Stille Oceaan, het is de enige inktvis met een uitwendige schelp (*De wereld binnen handbereik*, 202).

89 De schilder Roesen. Zie 25 augustus.

90 Nicolas Boileau-Despréaux (1636-1711).

91 Franz Egon Freiherrn von Fürstenberg (? -1761). Domheer en bisschop van Munster.

92 Johann Wolfgang Goethe (1749-1832), Friedrich Schiller (1759-1805), Johann Gottfried von Herder (1744-1803), Homerus (waarschijnlijk 8e eeuw v.C.), Johannes à Lasco (ca. 1490-1560) gereformeerd protestant Oost-Friesland.

coupeè, à cause qu'il avait fait de faux actes; on peut bien penser que ce n'était que le squelette; puis un collier de fer, pesant environ 5 à 6 livres, garni au de dans de Dom, et muni d'une visière, où il n'y avait qu'une ouverture pour le nez, qu'un certain seigneur d'Oeter a jeté par trahison, [24] au tour du cou de son beau frère, avec qui il avait eu un procès, qu'il avait perdu, pour le faire mourir de faim et de douleur; mais un serrurier de Munster, muttans là tête du patient sur une enclume, parvint à faire sauter le ressort du troisième coup. Cependant le sire d'Aschenberg c'était son nom, mourit une année après de ses blessures, après avoir assassiné d'Oeter. Quelle histoire digne de morgue, âge où le droit du plus fort était celui qui valait. Nous vîmes aussi un bocal d'argents en forme de coq, qui ne servait qu'aux grandes occasions, ensuite une pantoufle de la femme de Jean van Leyden; qui ce dernier avait lui même [été] décapité. Ce Jean van Leyden, tailleur de la ville de chef de la secte des anabaptiste, parvint à se créer roi de Munster, et il s'y <maintint> assez longtemps. Il réduisit le peuple par de faibles inspiration, et son compagnon. Knipperdollinck, qu'était [un] des bourreau, <tua> ceux qui ne voulaient pas y croire. Ce roi de Munster permettait entre autres abus, aussi la veelwyvery, et en donna l'exemple; mais joignant la orn[em]ent à d'autres vices, il tua ou fit tuer celles qui ne lui plaisaient pas. Il fut assiégé enfin par l'évêques et soutint longtemps toutes les horreurs d'un siège; dut enfin succomber, fut pris vivant, avec ses compagnons, mis dans des cages de fer, que l'on voit encore à la tour d'église de St Lambert, et subit d'inouïes tortures. Enfin nous vîmes encore dans cette salle, des armes si pesantes que nous eûmes peine à croire qu'elles [25] aient été portées et le drapeau qui fut porté lors de la signature de la paix. Nous allâmes dîner après avoir quitté cette salle. Le Dom ou la cathédrale de Munster est une des plus belles églises qui existent; on y a beaucoup réparé dans les dernières années. Le roi de Prusse⁹³ a fait présent à cette église de vitraux peints, qui sont assez bien faits, quoique l'art de peindre sur verre soit perdu. Une <jaelod⁹⁴ armoiries>, de familles qui ont été enterrées, couvrent la terre et les murailles. Seize autels, sont employés à faire l'office. Le maître autel est magnifique. Les tableaux qui ornent l'autel sont beaux, mais pas superbes; au contraire les ornements d'architecture sont magnifiques; nous y vîmes entre autres le dernier jugement, que l'on ne peut trop regarder; la statue colossale de St Christophe, à qui cette église est consacrée. Les reliques que l'on y trouve sont une dent, et un <jezuitien> de St Paul, et un <morceau> de la vraie croix ce qui est renfermé dans des figures en or, et que l'on ne peut pas voir, ainsi il faut le croire de bonne foi ! - L'argenterie est considérable. Les <habits> pontificaux de l'évêque sont on ne peut plus beaux. Ils ont été donnés pour les plupart par de riches familles, et quelque uns en ont été faits à Rome. L'évêque de Munster, Bernard van Galen, célèbre dans l'histoire, a fondé dans le Dom trois chapelles, dans l'une des quelles est sa tombe. La balustrade qui les entoure est faite des canons qu'il a pris sur les Hollandais, lors du siège de Groningue. Le marguillier nous montra une table, qui a appartenu à Jean van Leyden; sur ladite table se trouvent deux échiquiers et, au gens [26] de Tocqueville; cette table est placée dans l'église parce que on [a] été assez <espiègle>, pour jouer, au milieu des autels. Les orgues sont belles, et restaurées de pierres bleues. L'horloge aussi est artistement faite; savoir à chaque heure, sortent de deux ouvertures, un homme et une femme; le premier sonne de la <trompe> petite autant de fois que la cloche sonne, tandis que la femme frappe sur une timbale. Je crois que c'est tout ce qu'il y a de remarquable au Dom. Nous allâmes voir ensuite l'église de St Lambert, qui est bien moins belle; les autres églises, nous ne les allâmes pas voir, parcequ[e] avec les églises catholiques son <cuvée>. C'est toujours Blanc bonnet et bonnet blanc. Je tombe de sommeil en écrivant ceci; aussi après avoir mangé un biscuit de Munster, qui est délicieux je m'en vais bien vite me mettre au lit.

29 Août.

Le plus remarquable de cette ville était vu par nous; mais il restait encore le château du roi, et le schlossgarten. Nous avons vu le premier, lors d'un autre séjour dans cette ville; quand au Schlossgarten, on peut dire qu'il est très joli, quoiqu'on puisse voir qu'on n'en fait pas beaucoup de cas; en effet le roi de Prusse⁹⁵ ne vient presque jamais en ce château: die uber wasser Kirche (l'église d'outre mer) ou l'église de notre Dame, est assez jolie, quoique petite. Nous y admirâmes une chaise dorée. Nous essayâmes de voir aussi l'ancien cloître d'Ueberwasser; mais [27] nous eûmes la per-

93 Frederik Willem I (1688-1740) of diens zoon Frederik II de Grote (1712-1786). Koningen van Pruisen.

94 jaelod. Waarschijnlijk bedoelt: javelot, een werpspies, lans of speer.

95 Frederik Willem III (1770-1840). Koning van Pruisen.

mission de parcourir les corridors, et rien de plus. Maintenant c'est un monastère, ou un séminaire pour les ecclésiastiques, qui veulent devenir prêtres. Nous vîmes aussi en passant, la caserne qui nouvellement bâtie, fait un très bel effet; elle est grande; et avait l'air très propre. Je crois que c'est tout aujourd'hui.

30 Août.

Nous partîmes de Munster, le matin à 9½ heures. Le temps était assez beau, et nous jouîmes pendant toute la journée d'un beau, oui d'un superbe chemin, tant pour la vue que pour les chevaux, car c'était une chaussée. A propos de chaussée, les chaussées Prussiennes diffèrent beaucoup des chaussées Hollandaises ou Françaises, car elle ne sont faites que de petits morceaux de Pierre, que l'en couvre de sable. Au commencement, il ne fait pas très doux là dessus, mais quand elles ont été employées quelques années elles sont glissantes comme un miroir; cependant elles coûtent beaucoup d'entretiens, c'est ce que nous vîmes à des pierres qui étaient <entassées> continuellement aux deux côtés de la route, ainsi pour les avoir sous la main aussitôt que la nécessité l'exige, et puis aux ouvriers qui y travaillent toujours. Ces ouvriers portent un uniforme, car dans la Prusse, qui est un état militaire tous les fonctionnaires du pays, du ministre jusqu'au paveur portent l'uniforme. En voilà assez de chaussées maintenant un peu de la route. Devant soi une vallée délicieuse, couverte [28] de fermes, de jardins, de plantations, à l'horizon de hautes montagnes, entre lesquelles se montrent des villes, des villages aux deux côtés, des bois, ou châteaux, enfin nulle autre choses, voilà comme était la vue dont nous jouîmes jusqu'à Werl. Les endroits que nous passâmes furent <D'au> *Steinfurt*, petite ville, de peu de signification, *Hamm* ville située sur la Lippe assez considerable, où il y a entre autres, une fonderie de fer. Nous y dinâmes [à] *Hilbeek* village; et enfin nous arrivâmes à *Werl*, petite ville, assez florissante, où l'eau de source saillit que nous aperçûmes de loin et qui rapportent beaucoup. Il y a deux églises, toutes deux assez jolies, mais surtout la principale ou, si l'on peut <dire exquise> sans offenser les cathédrales de Rome, Paris, etc, la cathédrale de Werl, qui n'est vraiment pas mal pour une telle ville.

31 Août.

Nous avons logé chez le maître de Poste, d'où nous partîmes à 8 heures environ. La route était toujours montagneuse, même, plus que la ville; et la vue superbe. Le premier endroit par où nous passâmes fut le village peu signifiant d'*Ostborne*. Nous n'eûmes rien d'extraordinaire jusqu'à la ville de *Soest*, qui me sembla grande, et belle. Il y a au moins 6 ou 7 églises, dont une des plus grandes était l'église Réformée. Comme il y avait office dans toutes les églises, nous ne pûmes pas les voir; j'en parlerai lorsque nous repasserons par cette ville. *Erwille*, bourg ou village [29] n'offre rien d'extraordinaire. L'église, car c'est toujours l'église qu'il faut aller voir dans les villages, est bien. On célébrait en ce moment une fête d'arquebuse, qui devait durer deux jours, et dont nous vîmes les apprêts - . . . Après avoir mangé un peu nous partîmes. Après cette ville, il y eut moins de montagnes, jusqu'à près de Paderborn. Avant d'arriver en cette dernière ville nous passâmes encore par les villages de *Gezeke* qui est très grand, et de *Saltz Kotten*, où il y a une saline. A *Paderborn* nous descendîmes chez le maître Poste.

1er Septembre.

Paderborn est une ancienne, et assez belle ville, quoique pas grande. Elle tire son nom d'une source nommée *Paderborn* ou bron où brun, signifie source. Cette ville est siège de deux évêques: elle doit avoir été assez forte *au temps jadis*, comme dit la Fontaine, du moins, nous vîmes encore des tours rondes, et des murailles du moyen âge. Demain nous irons, voir les curiosités.

J'ai remarqué qu'en général les villes Allemandes ont un aspect plus triste que les nôtres; la couleur des maisons, qui est sombre, et le peu de largeur des rues, y contribuent beaucoup. On est aussi bien moins soigneux à faire peindre les maisons; j'en ai vu des centaines dont il fallait deviner les couleurs. Les villages Allemandes ont aussi un aspect très peu riant, les maisons y ont pour la plupart une facade de bois, de [30] la manière qu'il y a sur la gravure , et les murs [de] celle[s-ci] sont entrecoupées par des piliers de bois, ce qui a très mauvais air.

En Westphalie, toutes les femmes sans distinction ont la tête toujours nue, et nouée hautement; ce qui a cet avantage qu'elles doivent nécessairement tenir leurs têtes propres.

Nous fîmes, où plutôt mes parents firent des affaires, avec un chanoine, nommé Mr. M qui est très aimable.

2 Septembre.

Il y a comme j'ai dit plus haut, une source, nommée *Pader*. Toute la ville est pourvue d'eau par elle;

mais ce qu'il y a de curieux, c'est que l'été l'eau est froide, et l'hiver chaude; ceci est pourtant susceptible d'explication, savoir l'eau de cette source doit venir d'une très grande profondeur; dans hiver, quand la surface de la terre est gélée, et que les entrailles de la terre sont chaudes, l'eau est nécessairement chaude aussi. Il est de même de ceci qu'avec les caves profondes qui sont froides l'été, chaudes l'hiver: Après avoir été voir cette source, nous allâmes au Dom. Cette église magnifique, est moins grande que celle de Munster, mais infiniment plus riche. Les autels sont très beaux; le maître autel est orné d'un tableau de Rubbens⁹⁶, représentant la naissance du Sauveur. On nous fit voir les richesses de l'Église; il y a trop pour tout nommer; voici les principales pièces; des reliques de St Paul, de la Vierge, et de la terre sainte renfermée, dans des pièces d'argent, enrichies, de pierres précieuses; une table, et des chandeliers, hauts comme un enfant de 12 ans, d'argent; croix de l'évêque d'argent massif; trois bustes de grandeur naturelles, d'argent; une image des tabernacles grande de 4 pieds d'argent massif; des chandeliers, en quantité; enfin un porte hostie, (je ne sais pas d'autre nom) d'argent massif, doré, et comme parsemé rubin topaz, émeraude, améthiste, turquoises; un calice d'argent massif doré, enrichi de pierres précieuses; etc, etc; en voilà assez de cela Passans, aux rarités La chaire en dorée est très belle. Il y a une église, sous l'églisè. Elle date du temps de Charlemagne.⁹⁷ lorsque les chrétiens durent se cacher, pour faire leur office afin échapper aux poursuites des Payens. Entre nous soit dit, elle a l'air, de dater de ces temps; tellement elle est vénérable. J'ai oublié de dire que nous vîmes les habits des évêques; c'est à dire ceux, que chaque évêque à sa mort, donne à l'église, il en eut de très beaux, et de très anciens; cependant j'ai remarqué qu'à mesure ils approchaient de notre siècle ils deviennent moins beaux; se sont que les derniers tous très simples. Ensuite nous vîmes aussi une vieille chapelle, où l'on dit avoir servi à Charlemagne; mais c'est douteux. On n'y voit qu'un autel de bois, et une vieille statue de pierres. On nous raconta qu'on a découvert encore une source d'eau sulfureuse, à deux <lieues torrent> de Paderborn. Paderborn fut le bout de notre voyage; <d'ancien> commence [32] l'expédition du retour. Il y avait à Paderborn, une troupe de comédiens ambulants; qui jouaient dans une tente de bois. Nous n'y allâmes pas.

3 Septembre.

Nous retournerons par le même chemin; comme je l'ai déjà décrit, je ne dirai plus que les accidents extra ordinaires, qui auront lieu, et les cures sitôt que nous verrons à Soest, nous allâmes voir les églises; une catholique; et une luthérienne. Dans la première je remarquai de beaux vitres, peints, et aussi une belle chaire. Dans la luthérienne, qui est assez grande, quoique mal bâtie, nous vîmes une quantité de pierres funéraires. Il y a encore un autel, car c'est une ancienne église catholique. Nous couchons encore à Werl.

4 Septembre.

De là nous partîmes à 7 heures et demi. Arrivés à Ham, où nous dinâmes, nous allâmes voir le château de Werräs, vieux château, appartenant à quelqu'un de notre famille. Il tombe presque en ruine: aussi est-il habité; c'est à dire pas absolument, car il y a un concierge. Nous vîmes la maison, les écuries, tant pour chevaux; que pour les chiens et le cheptel. Enfin nous arrivâmes le soir à Munster.

5 Septembre.

Nous restâmes en cette ville, ce jour-ci. Il faisait très chaud. Il ne se passa rien d'extraordinaire. Il n'y avait plus rien à voir; mais crois cependant; en passant l'hôtel de ville, qui soit en même temps le corps de garde <j'ai vu> les instruments avec lesquels furent torturés Jean van Leyden avec ses complices.

6 Septembre.

Nous partîmes ce matin à 8 heures, pour Steinfurt. Nous prîmes une autre route que celle que nous avons <prise en allant>; le long d'un canal, qui va jusqu'à la ville de Rheine. Ce canal, quoique très navigable, à ce qu'il nous parut; n'est pourtant pas employé; pour quelle raison? est ce que j'ignore. Nous ne passâmes pas à <cette> endroit; mais nous passâmes plusieurs villages. Le chemin était assez monotone, <et triste>, et soit que nous nous abusâmes en fait de chemin, et soit que la route était si mauvaise, nous n'arrivâmes qu'à 3 heures à Steinfurt.

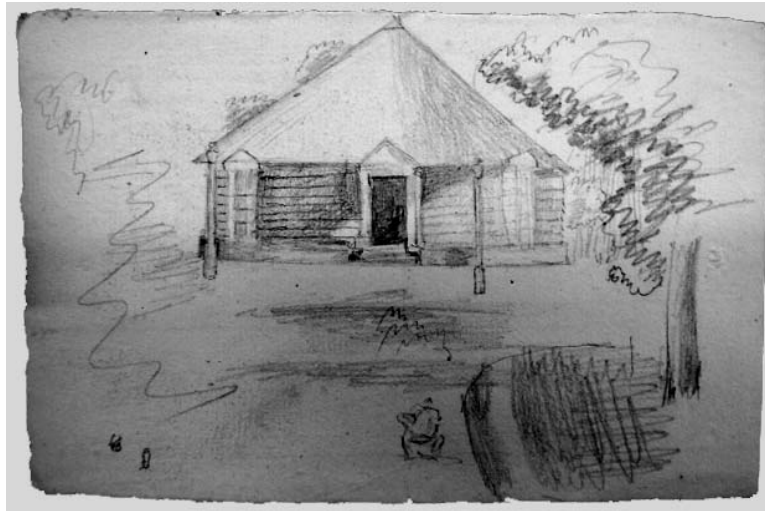
96 Peter Paulus Rubens (1577-1640). Vlaams schilder.

97 Karel de Grote (768 - 814). Rooms keizer.

7 Septembre.

Ce Dimanche, j'entrai dans ma 15e année. Nous partîmes de Burg Steinfurt environ à 11 heures; non sans avoir été voir le Bagno si non entièrement du moins en grande partie. Cette promenade est charmante; et très bien entretenue. Il y a de tout; grottes, salles de concert et de danse, auberges, cafès, îles, presqu'îles, etc. etc. Sur l'une de ces îles se trouve une ruine fabriquée, qui n'a pas mauvais air là. Il y a aussi un bain <une infinité> de fontaines, que nous ne vîmes pour les ayant vues [34] il y a quelques années. Enfin pour dire bref, c'est magnifique.

Nous arrivâmes à 3 heures environ à Bentheim, ou proprement au Bains car il n'y a plus personne, car on fermera le bain Mardi. Le soir cependant les habitants de Bentheim viennent danser dans la rotonde.

La retour aux Bain de Bentheim

8 Septembre.

Nous sommes à Delden. Nous y arrivâmes après avoir passé la moitié de la journée au Bain. Pendant la route il ne se passa rien d'extraordinaire.

9 Septembre.

De là nous partîmes à 9½ heures. La seule remarque que j'ai faite, c'est qu'à cinq ou six minutes de Deventer le chemin est fait de fer, c'est à dire des jetons, (wegwerpsels) de la fabrique de fer, et qu'au l'église du village de Markelo. A Deventer nous resterons ne signifie rien jusqu'au lendemain.

10 Septembre.

Sans accident quelconque nous arrivâmes dans la ville d'Utrecht. Nous comptons y rester demain.

11 Septembre.

Comme j'ai dit nous restâmes ce jour à Utrecht; et nous l'employâmes à aller visiter nos parents.

12 Septembre.

Notre voyage touche à sa fin. Ce soir, s'il plait à Dieu nous comptons être à la Haye, où je crois bien que nous arriverons sans malheur.

Bijlage

Pistoole heeft $5\frac{1}{2}$ thaler of f10-3-, holl:
 250 gr holl: staan gelyk met 135 $\frac{5}{12}$ thaler wanneer de Cours Parie is
 1 gr holl: is 13 gute grosschen of 26 Stuber Munsters
 28 St holl: is 18 gute grosschen 2 penninge
 $5\frac{1}{2}$ St holl: is $3\frac{1}{2}$ gute gross: of 7 Stuver Munsters
 6St: holl: is 3 gute gross: 12 penningen

1 kroone is $1\frac{1}{2}$ thaler munstersch of 36 gute gross:
 1 thaler is 24 gute gross: of 36 of 37 St holl:
 1 guten grosschen is in Munsterland 14 in Duitschland maar 12 penningen
 1 Stuver Münsteresch heeft 7 penningen in Duitschland -6
 1 Schelling Munsterisch heeft 12 penningen
 28 Schellingen is 1 thaler
 de münze in Duitschland is
 $\frac{1}{2}$, 1, 2, 3, 4, 6, 8, 16, 24 en 36 gute grosschen
 waarvan jeder gude grossche ruim $1\frac{1}{2}$ St holl: is
 $\frac{1}{2}$ gude grossche noemt men Jösken of Sechster

Gebruikte afkortingen en literatuur

FA Familiearchief
HCO Historisch Centrum Overijssel

Dunk, Th. von der, 'Reizen naar het Oosten. Jacob Otten Husley en andere Nederlanders in Bentheim en Burgsteinfurt op het laatst van de achttiende eeuw', in: *De achttiende eeuw. Documentatieblad van de werkgroep achttiende eeuw*, 33 (2001) 1.

Gevers, A.J. en A.J. Mensema, *De havezaten in Twente en hun bewoners*, Zwolle 1995.

Hansen, M.L. (ed.), *Reiseboek. Vijftien reisverslagen van de jonge graaf van Rechteren Limpurg, 1804-1813*, Overijsselse Handschriften 16, Epe 2005.

Inventaris van de papieren van Bevervoorden tot Oldemeule, HCO.

Kurfürst Clemens August. Landesherr und Mäzen des 18. Jahrhunderts, Keulen 1961.

Nederland's Adelsboek.

Panhuysen, L., *Jantje van Leiden*, Hilversum 2003.

Schilder, K., *Naamlijst van functionarissen in Overijssel. Salland, Twente, Vollenhove, Kampen* 1989.

Spaans, J., *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620*, 's-Gravenhage 1989.

Streng, J.C. (ed.), 'Zo als men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven'. *De correspondentie van Rhijnvis Feith. 1753-1824*, Epe 1994.

Strien, K. van, *De ontdekking van de Nederlanden. Britse en Franse reizigers in Holland en Vlaanderen, 1750-1795*, Utrecht 2001.

De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735, Zwolle 1992.

Wingens, M., *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw*, Nijmegen 1994.

Index

- Aa. Rivier 13, 28, 29
 Adriatische Zee 23
 Afrika (Afrique) 48
 Alexander (Alexandre) I. Tsaar van Rusland 41
 Alexandershaus 37
 Alphen 41
 Kerk 41
 Altenberghe 48
 Amersfoort 41
 Huis ter Heide. Herberg 41
 Amsterdam 17
 Anhalt-Schauenburg, Prinses van 38
 Anjou, duc d' 48
 Apeldoorn 42
 Apen 35, 36
 Aperdiep. Rivier 36
 Appingedam (Appingadam) 35
 Arenberg, Hertog van 32
 Armentier, Markies d'. Bevelhebber 23
 Aschenberg, sire d' 49
 Assen 14
 Aue. Rivier 36
 Augustinus (Augustini, Heilige Augustinus).
 Bisschop 18
 Bentheim. Graafschap 7, 17, 44, 45, 46
 Graven van Bentheim *zie* Steinfurt.
 Bentheim (Benthejm, Bains de Bentheim) 7, 11,
 12, 17, 18, 19, 20, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 52
 Het witte Paard. Herberg 19
 Kasteel, slot, bourg, château 7, 11, 18, 19, 43,
 44, 46, 47
 L'église Catholique Romaine 46
 Logement des bain de Bentheim 46
 Muis, de. Herberg 47
 Benthuis 45
 Bentlage. Klooster 28
 Berg. Groothertogdom 7
 Beverfeurde. Huis 11
 Bevervoorden, Adrien Jean Elisa van 9, 41
 ----, familie Van 9
 ----, Henricus van 9
 Bilkerbrug, de 20
 Bilt 41
 Blexhaus, het. Herberg 36, 40
 Bodegrave 41
 Boehmer. Logementhouder 25
 Boekel 35
 Boileau-Despréaux, Nicolas. Schrijver 48
 Bollinghuisen. Buitenplaats 40
 Borre van Amerongen, Florentina Wilhelmina 7
 Boschwijk op 't Bosch. Huis 35
 Bourtange 31, 33
 Braamsche 29
 Brabant 28
 Bradleij, heer 36
 Brandlecht (Brandlicht) 18, 44
 Bremen 28, 38
 Stadswallen 38
 Bruchterbeck, Conrad van. Ridder 28
 Budden, Awelgarde van 28
 Burgsteinfurt (Burg Steijnfurt, B[urg] Steijnfort,
 Steinfurt, Steijnfort, Steijnfurt, Steinfurth) 7,
 8, 11, 12, 13, 20, 21, 45, 47, 50, 51, 52
 Bagno, het 7, 12, 20, 48, 52
 Bibliotheek (Bibliotheecq) 12, 20
 Gereformeerde Kerk 12
 Gymnasium (Gijmnazium, Arnoldium) 12
 Hotel de la Couronne 47
 In de Olyfant. Logement 20
 Musée 47
 Naturalien Cabinet 12, 20
 Slot, kasteel 7, 12, 20
 Stadhuijs 12
 Waag 12
 Catharina de Grote. Tsarina van Rusland 14
 Cesar (Cæsar Augustus). Romeins keizer 20
 Christoffel *zie* Sint-Christoffel.
 Christus (Heijland) 13, 14, 22, 23, 24, 26, 33
 Clant, baron de 48
 Clemens *zie* Sint-Clemens.
 Clemens August van Beieren. Bisschop van
 Munster, keurvorst van Keulen 7, 13, 23, 25,
 31, 32, 33
 Clemenswerth (Clemensweert, Slot). Jachtslot 31,
 32
 Coevorden (Coeverden) 17
 De Koppel paarden. Herberg 17
 Fort 17
 Cordes. Logementhouder 33
 Dalen 17
 Damiate (Damiaate) 13
 Damme, Van. Generaal 19
 Delden 42, 43, 52
 Kerk 42
 Stadhuis 42
 Den Haag (la Haye) 41, 42, 47, 52
 Deteren 35
 Deuss. Hotelhouder 42
 Deventer 42, 52
 Athenaeum 42
 Fortificaties 42
 Wapen van Overijssel. Hotel 42
 Worp, De 42
 Diana. Godin 32
 Diepenheim. Huis 8
 Diepholt 37
 Dimmer-meir. Meer 37
 Doornberg, de 25

- Dorpen 33
 Dorperveer 33
 Drusus Germanicus. Romeins veldheer 19, 20
 Duitsland (Duitsland, Allemagne, Noord-Duitsland) 7, 23, 28, 43, 44, 46, 53
 Dyl, Huis ten. Herberg 41
 Eems. Rivier 29, 35, 36
 Eexta 35
 Egypte 13
 Eigstuun 45
 Eldersveld, het 17
 Elmendorf 36
 Emmelenkamp 17
 Engeland 7, 41
 Enschede 11
 Gereformeerde Kerk 11
 Mennonitenkerk 11
 Raadhuijs 11
 Ense (Esenede) 25
 Epe 11
 Erwille 50
 Erwille. Burcht 50
 Escher. Predikant 35
 Espern 36
 Eulen 43
 Eversberg 11
 Farenrode 29
 Fating. Logementhouder 17
 Fatken. Advocaat 20
 Feith, Berend Hendrik 8, 35
 ----, Hendricus Octavius 8, 17, 35
 ----, Rhijnvis. Dichter 8, 21
 Felsem (Filsem) 35
 Frankrijk (Frankryk, France) 23, 41, 48
 Frederik II de Grote. Koning van Pruisen 49
 Frederik Willem I. Koning van Pruisen 49
 Frederik Willem III. Koning van Pruisen 49
 Frenswegen (Frendeswegen). Klooster 18
 Friederich Maximiliaan 23
 Fürstenberg, Ferdinand II von. Vorst-bisschop van Munster 24
 Fürstenberg, Franz Egon Freiherrn von 48
 G., E. de. Mr. 45
 Galen, Christoph (Christoffel) Bernhard (B. Bernard, Berendje) Freiherr von .Vorst-bisschop van Munster 7, 14, 22, 24, 49
 Galen, Van. Domheer 14
 Gasthuijs, het. Kapel 13
 George III. Koning van Engeland 17, 18
 Gerbaulet. Logementhouder 21
 Gerling, J.H. Logementhouder 30
 Gezeke 50
 Gieffelhorst 36
 Gilhausen (Gilhuijs, Gildehaus) 11, 43
 Glaanen. Klooster 11
 Glaudorf 25
 God (Deo, Dieu) 18, 24, 25, 33, 52
 Goethe, Johann Wolfgang . Schrijver 48
 Goor 42
 Gravenhorst 28, 29
 Nonnenklooster 28
 Greeven 13
 Groeneveld, oom 35
 Grolle 17
 Gronau (Gronouwe) 11
 Roomsche Kerk 11
 Slot, Burgt 11
 Groningen (Groningue) 17, 33, 37, 40, 49
 Grooten Staveren 31
 Haagsche schouw 41
 Haaksbergen (Haxbergen) 11
 Haarlem 47
 Halle 30
 Hamburg 47
 Hamm (Ham) 50, 51
 château de Werräs 51
 Hanau (Hanôon) 45
 Hane, Adolph (Adolpho). Abt 25
 Hannover (Hanovre) 7, 17, 44, 45
 Harderberg, de 25
 Haren 17
 Harmelen 41
 Harmenstrut 37
 Hazelunne 31
 Helle 40
 Hengelo 43
 Hengstforth 35, 36
 Herder, Johann Gottfried von. Schrijver 48
 Herrenrist 25
 Hessen-Cassel 17
 Hessen (Hesse)-Cassel, Prins van 42
 Hildebald. Aartsbisschop van Keulen 22
 Hilbeek 50
 Hoek, Van. Postmeester 42
 Hoevelaken 42
 Holland 13
 Holmer, Graaf. Minister 39
 Holten 42
 Holtgaste 35
 Hom, Graaf (comte) de 48
 Homerus. Schrijver 48
 Hoog Elten 19
 Hoogezand 33
 Hora Siccama, Lambertus Jan (Sickama) 47
 Horst, Gerhard ter. Reisgenoot 8, 11
 Houth. Med² Dr. 20
 Hubertus *zie* Sint-Hubertus.
 Hunte. Rivier 37
 Imhoff, Van. Generaal 23
 Ipenbuires 27, 28
 Isenburg, Theodorus Graaf van. Bisschop 22
 Isterberg. Berg 46
 Italië (Italien) 15, 23
 Jan graaf van Oost-Friesland 35
 Jeruzalem (Jerusalem) 14
 Jesus *zie* Christus.

- Josef. Bijbelse figuur 22
 Jumme. Rivier 35, 36
 Karel VII. Duits keizer 33
 Karel de Grote (Carel de Groote, Charlemagne). Rooms keizer 14, 51
 Keihausen 37
 Kersbergen. Huis 8
 Keulen 7, 14, 25, 31
 Kist, heer (Mr) 47
 ----, mevrouw (Madame) 47
 Kleinmeer 33
 Kloese, De. Herberg 33
 Klopstock, Friedrich Gottlieb. Dichter 21
 Knipperdollinck, heer 49
 Kroese. Koopman 20
 L.... (père et fils) 46
 Laar 48
 Laar. Minister 47
 ----, (fils) 47
 Langenbrugge 36
 Langenhorst. Adellijk Stift 11
 Lasco, Johannes à. Schrijver 48
 Leda. Rivier 35, 36, 40
 Leer. Rivier 40
 Leer. Stadje 35, 40
 Hanenburg. Slot 40
 Leiden (Leyde) 41
 Brêestraat 41
 Leiden, Jan van (Jan(tje) Beukelsz., Jean van Leyden). Wederdooper 7, 22, 48, 49, 51
 Leipzig 7
 Lepuccen. Boer 46
 Leuven 33
 Levi (coureur) 45, 46
 Lex. Rivier 35
 Lieroord 35
 Lindekotten. Sterreberg 13
 Lindern 36
 Lingen. Graafschap 30
 Lingen 29, 30
 De Witte Zwaan. Logement 30
 Lippe. Rivier 50
 Lodewijk (Louis) XVI. Koning van Frankrijk 48
 Loge 35
 Lohne. Rivier 37
 Londen 9
 Loo, Het. Paleis 42
 Loon, Hertog van 28
 Loretto. Weduwe 23
 Lotte 27
 Luderus (Luderi). Bisschop 18
 Ludgerus *zie* Sint-Ludgerus.
 M....., heer (Mr) 50
 Manseij 36
 Maria (moeder Gods, Moeder Maagd, St. Maria, Moedermaagd, Vierge) 14, 23, 24, 51
 Maria Anna Carolina van Beieren 33
 Maria-Magdalena (H. Maria-Magdalena) 23
 Markelo 42, 52
 Marmont hertog van Ragusa, Auguste Frédéric Louis Viesse de. Maarschalk en minister 41
 Martinus *zie* Sint-Martinus.
 Maurits prins van Oranje (Orange) 30
 Max-Clemens-kanaal 13
 Maximiliaan Frederik. Keurvorst van Keulen, bisschop van Munster 24
 Maximiliaan Hendrik. Keurvorst van Keulen, bisschop van Munster 24
 Maximus *zie* Sint-Maximus.
 Meeren, de. Dorp 41
 Meine. Voogd 35
 Mendelssohn-Bartholdy, Felix. Componist 45
 Metternich, Graaf. Bisschop van Munster 24
 Mettker. Logementhouder 47
 Meurs, Harmanna Maria Feith- (echtgenote) 8, 17, 35
 Meurs Wichers, Wm J. 17, 27
 Meijer. Logementhouder 37
 Midlaren 17
 Mittengeerdshaus 37
 Morfeus. Mythologische figuur 17
 München 33
 Munster (stad) 7, 8, 11, 13, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 31, 32, 41, 45, 48, 49, 50, 51
 Aegydi kerk 23
 Armenhuis 22
 Bibliotheek 48
 Capucynen klooster 23
 Clarissen klooster 23
 Dom, Domkerk, Cathedrale Kerk 8, 13, 22, 23, 49
 Dominikanen klooster 23
 Fransch Klooster 22
 Jacobi kerk 23
 Kasteel (chateau du roi) 49
 Klooster van de barmhertige broeders 23
 Koning van Engeland. Logement 21
 Kruidkelder 22
 Lamberti-kerk, St Lambert 23, 49
 Lamberti toren 22
 Lotharingsche Choorjongvrouwen, klooster van de 23
 Ludgeri kerk 23
 Magdalena-Kerk 23
 Maria-Kerk, Marien-Kerk 23
 Martini kerk 23
 Memoriten klooster 23
 Munsterschen Hofe. Hotel 48
 Notre Dame, Kerk 49
 Observanten klooster 23
 Overwatersche kerk 13
 Raadhuis 22
 Schlossgarten 49
 Serveti kerk 23
 Slot 13, 23, 24, 32
 Spin of Tuchthuis 21

vervolg Munster (stad)

- uber wasser Kirche (l'èglise d'outre mer). Kerk 49
- Ueberwasser. Klooster 49
- Munsterland 7, 8, 11, 17, 31, 35, 53
- Napoleon. Keizer van Frankrijk 7
- Nazareth 23
- Nederland (Vaderland, Paysbas) 8, 17, 22, 31, 46
- Neuburg 35
- Nienbergen 13
- Nienhuis 17, 18
 - Het wapen van Amsterdam. Logement 17
- Nölcken. Logementhouder 48
- Noord, de 35
- Noordlaren 17
- Noord-Nederlandse Republiek 41
- Nordhorn (Noordhoorn) 18, 19, 44, 47
 - Burg 18
 - [Hervormde] Kerk 18
 - Kerk-poort 18
 - Roomsch=Catholyk Kerkje 18
 - Toren 18
- Nortmohr 35
- Nos, heer (Mr) 47
- Oeter, seigneur d' 49
- Ogtrup (Ochtrup) 11, 29
- Oldemeule. Landgoed 43
- Oldenbergen 13
- Oldenburg. Bisdom 37
- Oldenburg. Graafschap 37
 - De laatste graaf van Oldenburg 38
- Oldenburg. Hertogdom 35, 37, 39
 - De eerste hertog van Oldenburg (vader) 38, 39
 - De regerende hertog van Oldenburg (vorst) 38, 39, 40
 - (vrouw) 39
 - Zoon. Luitenant-generaal 38
- Oldenburg. Stad 8, 35, 37, 38, 39, 40
 - Hoofdkerk 38
 - Kerkhof 38, 39
 - Paleis, slot 37, 38
 - Raadhuis 37
 - Wallen 38, 40
- Oldenburgerland 35, 40
- Oldenzaal 43
- Oost-Friesland (OostVriesland) 35, 48
- Oostwold (Oostwolde) 35
- Oranje, Huis van 30
- Osnabrück (Osnabruck, O, stad) 8, 17, 24, 25, 27, 32
 - Catharinen Kerk 26
 - Dom Sint-Pieter 25, 26
 - Kromme Elleboog, De. Logement 25
 - Markt 26
 - Raadhuis 26
 - Slot 26
 - St. Johanneskerk 26
 - St. Johannes Straat 26
 - Waag 26
- Ostborne 50
- Overijssel (Overyssel) 7, 30, 42
- Oxenstiern, Graaf (comte) 48
- Pader. Bron 50
- Paderborn 9, 32, 41, 50, 51
 - Dom 51
- Palestina 23
- Parijs (Paris) 48, 50
- Paulus *zie* Sint-Paulus.
- Pekela 33
- Philips III. Koning van Spanje 30
- Plagge. Arts 47
- Planlune 29
- Plettenberg, Friedrich Christian graaf von. Vorst-bisschop van Munster 14, 22, 24
- Portugal 41
- Poste, maître de. Logementhouder 50
- Pothoff, J.C. Rechter 11
- Pruisen (Prusse) 7, 41, 49, 50
- Rastede 40
- Recanati 23
- Reede van Ginkel, Godard van. 1^e graaf van Athlone 11
 - (Mijlord Athlone) 11
 - , Reinier van 11
- Republiek der Zeven Provinciën (Republiek) 7
- Rheeden, Baron van 40
- Rheine (Reijne) 13, 28, 29, 51
- Roesen (R.). Schilder 47, 48
- Roggelsberg, de 28
- Rolde 17
- Rome (Romen) 20, 23, 33, 38, 49, 50
 - Pantheon, Rotunda 38
 - St. Pieters-Kerk 23
- Rubens (Rubbens), Peter Paulus. Schilder 51
- Ruenberg. Landgoed 11, 20
- Rusland 14, 41
- Ruth. Boerschap 28
- Rijn (Rhin). Rivier 41
- Rijssen 11
- Saltz Kotten 50
- Sappemeer 33
- Savoye 41
- Schaapberg, de 27
- Schaumburg Lippe Bückeburg, Van. Generaal 23
- Schaun, Johann Conrad. Architect 31
- Scherlo 17
- Schiller, Friedrich. Schrijver 48
- Schmiller. Directeur 28
- Schöning. Herbergier 19
- Schultze. Huiswaard 28
- Schuppelingen 11
- Schuppinger Berg 11, 12
- Schuttrop (Scuttorp, Schutterop, Schuttorf) 11, 12, 19, 45, 47
 - Kasteel 45
- Siertsema, heer 35
- Sint-Christoffel (St Christophe) 14, 23, 49

- Sint-Clemens (Heilige Clemens) 25
 Sint (St.)-Franciscus 33
 Sint-Fructuosus (Heiligen Fructuosus) 33
 Sint-Hubertus (Huibertus, Heiligen Hubertus) 22, 32, 33
 Sint-Johannes de Deo 23
 Sint-Ludgerus (H. Ludgerus). Bisschop van Munster 22
 Sint-Martinus 22
 Sint-Maximus 22
 Sint-Paulus (Paulus, Paul) 13, 22, 49, 51
 Sint-Petrus (Petrus) 36
 Sint (St.)-Sèpulcre 48
 Sion, het Nieuwe 7
 Sloet tot Warmelo, Adriana Johanna Cornelia 8
 ----, Arend 8
 ----, Elisabeth 8
 ----, familie 8
 ----, Floris Willem 8, 11
 ----, Joan Albert 8, 11
 ----, Johanna Catharina 8
 Soegel 31, 33
 Soest 50, 51
 église catholique 51
 église luthérienne 51
 Soeste. Rivier 35
 Sourlès 42
 Spandau, heer (Mr) 47
 ----, mevrouw (Madame) 47
 Spanje (Spanjen) 23, 30, 41
 Sparringa Siertsema, Anna Margaretha Feith- 8, 35
 Spinola, Ambrosio. Veldheer 30
 Staal, weduwe. Logementhoudster 28
 Staroski, Mad^{me}. Logementhoudster 30
 Steinfurt, Steijnfort, Steinfurth *zie* Burgsteinfurt.
 Steinfurt, Alexis graaf von (Graaf, Prince de Bentheim) 7, 12, 13, 20, 44, 45, 47, 48
 Graven (comtes) van Bentheim 20, 47
 Graven van Steinfurt 7
 ----, Karl Paul Ernst graaf von 7, 12
 ----, Ludwig Wilhelm Gelricus graaf von 7
 Steen, Jan Havicksz. Schilder 47
 Stickhausen 35
 Het Tolhuis. Herberg 35
 Stille Oceaan 48
 Teklenburg. Graafschap 13, 27
 Telgten 24, 25
 Kapel van de St. Maria 24
 Thomassen. Hotelhouder 42
 Timper 37, 40
 Tocqueville 49
 Tork. Domheer 14
 Twello 42
 Twente 8
 Twickel (Twickelo). Landgoed 42
 Uthof. Ondernemer 28
 ----, familie 28
 Utrecht 8, 41, 42, 52
 Anvers, 'd. Logement 41
 Dom 41
 Maliebaan 41
 Willems Kazerne 41
 Vecht. Rivier 17, 20, 45, 46
 Veen, C. van. Logementhouder 41
 Veendam 33
 Vlachtwedde 33
 Voorthuizen 42
 De vergulde wagen. Hotel 42
 Kerk 42
 Waan 32
 Warmelo. Huis 8
 Wedde 33
 Wedel, Gravinne van 35
 Weender 35, 36
 Welbergen 12
 den Rigter 12
 Welteringen. Carspel 20
 Wenen 7
 Werl 50, 51
 cathédrale 50
 Werräs *zie* Hamm.
 Weser. Rivier 37
 Westfalen (Westphalen, Westphalie) 11, 48, 50
 Westphaalschen Kreits 37
 Westrenen van Themaet, Theodora Agatha van Bevervoorden-van 9, 47
 Weteringen 20
 Wichers *zie* Meurs Wichers.
 Willem I graaf van Holland 13
 Willem I. Koning der Nederlanden (S.M., roi) 42, 47
 Willem (Guillaume) III. Stadhouder 42
 Winkel 36
 Woerden 41
 Fortificaties 41
 Wouwerman[s], Philips. Schilder 47
 Yburg 25
 Benedictyner Klooster 25
 Ysergebergte 25
 IJssel (Yssel). Rivier 42
 Zeist 7
 Zuidlaren 17
 Zwammerdam 41
 Zweelo 17
 Zwischenahnen 36, 37
 Zwischenahner Meir. Meer 36
 Zwolle (Zwol) 23, 38
 Wallen 38

Eerder is in deze serie verschenen:

1	DIERBARE LAURA Brieven van Rudolf Sandberg 1823 – 1830	14.-
2	HOOGH WEL GEBOREN HEER EN NEEF Brieven van de patriot Adolf Warner van Pallandt tot Zuthem 1782 – 1787	8.-
3	NAAR PARIJS Een reisverslag van enige Zwolse heren naar de Franse hoofdstad in 1777	7. ⁵⁰
4	LIEVE NAATJE Brieven van Elsje Feith aan Naatje Siertsema, en andere familieleden	8. ⁵⁰
5	EENE REYSE NA VLAANDEREN EN BRABAND Een reisverslag van Lambertus Nilant uit 1768	8. ⁵⁰
6	AEN ALLE VRINDEN MET RESPECT Correspondentie van familie Nilant 1698 - 1762	9.-
7	VAN FOLIO TOT DUODECIMO Negen particuliere Zwolse bibliotheken	10.-
8	VERLOREN HUISELIJK GELUK Gedichten en overpeinzingen 1795 - 1817	7. ⁵⁰
9	BANKROET De ondergang van Johan Willem Simon baron van Haersolte 1810	17. ⁵⁰
10	GELIEVE HET DAER HEEN TE DIRIGEREN... De brieven van Willem V aan Arend Sloet tot Tweenijenhuisen 1771 - 1785	9.-
11	ALLER TREFFENDST EN STOUT De huwelijksreis van J.C. baron van Haersolte naar Duitsland, Zwitserland en Italië in 1837	6.-
12	BROEDER IN APOLLO Brieven en alba amicorum van Zwolse dichters 1800 - 1840	12.-
13	EEN GROTE TOUR Hendrick Jordens in Engeland, Frankrijk, Zwitserland en Duitsland 1684 - 1685	10.-
14	LEVENSBERICHT De autobiografie van J.F. Serrurier 1771 - 1844	11.-
15	EEN HELE COURANT De correspondentie van de familie Bangeman 1804 - 1881	11.-
16	REISEBOEK Vijftien reisverslagen van de jonge graaf van Rechteren Limpurg 1804 - 1813	8.-
17	DE GEWIGTIGSTE GEBEURTENISSEN Het studentendagboek van Adolph F.L. graaf van Rechteren Limpurg 1814-1817	12.-
18	OVER GROTE KEIEN NAAR PARIJS De huwelijksreis van graaf van Rechteren Limpurg 1824	7.-
19	LIEVE PAPA! Brieven van W.B. Blijdenstein, bankier te Londen aan B.W. Blijdenstein, bankier te Amsterdam 1895-1907	14.-
20	AANGENAME RENCONTRES Drie reisherinneringen aan de Rijn 1821, 1840 en 1865	8.-
21	PERROKIETEN EN PAPAGAYEN, PAPAIJERS EN PISANGS Een reis om de wereld 1824 - 1826	7.-
22	SCHOUWPELEN Een reis naar de Middellandse Zee 1834	8.-
23	HET ANKER WORDT GELIGT Brieven vanuit de hele wereld van J.C. baron van Haersolte 1824 - 1834	14.-
24	HERINNERINGEN AAN DUITSLAND Harzgebergte 1856, Taunusgebergte 1872, Baden-Baden 1902	9.-
25	EN ROUTE Drie reisjournalen van Rudolphina gravin van Rechteren 1827, 1836 en 1838	9. ⁵⁰
26	EER EN LUISTER Het proces om de havezate Haerst 1786 - 1803	9. ⁵⁰
27	TAL VAN BERGEN EN BOSSCHEN Een reis naar Saksen, Bohemen en het Thüringerwoud 1876	8.-
28	GEFNUIKTE AMBITIES Geen geld en eer voor onwettigen 1834-1900	10.-
29	EEN WAARLYK PRACHTIG LANDSCHAP Een reis door Graubünden en Glarus 1875	8.-
30	AFGEZEIJLD Een commissie naar Staats-Vlaanderen 1783	7.-
31	ONBESCHRYFELYK GROOTSCH Een wandeling door Zwitserland 1869	9.-
32	WILDROMANTISCH Een tocht door Beieren, Tirol en Oostenrijk 1878	8.-
33	EEN ALLERDROEVIGST TREURTONEEL Een mislukte reis naar Noord-Amerika 1783	7.-
34	EEN ONAFHANGELIJK WIJS EN ALMAGTIG WESEN De geloofsbelijdenis van Margaretha Isabella van Ittersum tot Relaeer 1801	10.-
35	TOT LOSSER GEKOMEN	

	Het notitieboek van Aleida Leurink 1698-1754	15.-
36	'T IS EENE TOOVERWERELD Een bezoek aan de wereldtentoonstelling te Wenen en een tocht in Salzkammergut door Mattheus van Delden 1873	8.-
37	EEN AANBLIK EENIG IN ZYN SOORT Mattheus van Delden in Tirol en in het noorden van Italië 1868	10.-
38	s'LANDS WIJZE, s'LANDS EER Beschrijving van Londen, Wight en Noord-Wales door Mattheus van Delden 1879	9.-
39	REIJSJES NA MUNSTERLAND Floris Willem Sloet tot Warmelo, 1776; Hendricus Octavius Feith, 1814 en 1817; Adrien Jean Elisa van Bevervoorden, 1834	9.⁵⁰

O V E R I J S S E L S E H A N D S C H R I F T E N

Te bestellen bij Streng, Woesterweg 5, 8162 RW EPE
Tel.: 0578 614388. E-mail: jcstreng@planet.nl